

Publieke steun voor gemeenschappelijk buitenlandbeleid?

De Nederlandse publieke opinie tijdens de oorlog in Georgië in de context van het
Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid van de EU (GBVB)

Guus van der Maas
5677343
g.m.vandermaas@students.uu.nl
Masterthesis International Relations in Historical Perspective
Begeleider: dr. Marloes Beers
12-11-2017

Abstract

Tijdens de Georgiëoorlog in 2008 speelde de EU een belangrijke bemiddelende rol in het bereiken van een staakt-het-vuren en het herstellen van rust in de regio. Bovendien kwam het met een door de Nederlandse regering verdedigd gemeenschappelijk standpunt ten aanzien van het conflict, waarin de EU zich neutraal opstelde. Vanuit de Nederlandse media werd echter vooral het Russische optreden veroordeeld. Dit onderzoek heeft geprobeerd vast te stellen in hoeverre de Nederlandse reactie op de oorlog in Georgië een voorbeeld was van een tegenstelling tussen een geëuropeaniseerde nationale politieke elite en een nationaal georiënteerd publiek debat.

Dat onderzoek is relevant omdat de EU zich voor enkele grote uitdagingen gesteld ziet waarbij gemeenschappelijk optreden cruciaal is, maar waar de gemeenschappelijkheid tegelijkertijd lijkt te worden bedreigd door groeiend publiek ongenoegen over het proces van Europese integratie. Aan de hand van de Nederlandse reactie op de oorlog in Georgië is gezocht naar indicaties die wijzen op publiek ongenoegen over het Europees Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid dat in potentie ondermijnend kan werken voor Europese solidariteit en samenwerking in de omgang met externe uitdagingen.

Daartoe is primair bronnenonderzoek gedaan dat erop is gericht vast te stellen of en in welke mate er sprake was van een fundamentele tegenstelling tussen publieke opinie en regeringsbeleid. Dat is gedaan op twee manieren. Om een tegenstelling bloot te leggen zijn twee posities geformuleerd die zijn gebaseerd op twee verschillende veiligheidsidentiteiten, die historisch zijn ontstaan in de NAVO respectievelijk de EU. In hoeverre verhouden de publieke opinie en het regeringsbeleid tot verschillende veiligheidsidentiteiten, waarbij de elite zich meer verhoudt tot een Europees narratief? Ten tweede is gezocht naar continuïteit door niet alleen de oorlog in Georgië, maar ook (voor Nederland relevante) internationale ontwikkelingen die mede oorzaak zijn van de oorlog in de analyse mee te nemen. Strookt de analyse van de reactie op de oorlog in Georgië met het de analyse van twee dossiers: het energiebeleid ten aanzien van Rusland en de geopolitieke verschuiving naar het oosten?

Uit het onderzoek zijn geen bewijzen naar voren gekomen op basis waarvan kan worden geconcludeerd dat er een fundamentele tegenstelling bestaat tussen een geëuropeaniseerde elite en een nationaal georiënteerd publiek debat.

INHOUD

INLEIDING	1
Historiografie	3
Probleemstelling	6
Theoretisch raamwerk	8
Methode	12
1. EUROPESE EN ATLANTISCHE VEILIGHEIDSIDENTITEITEN	16
Collectieve veiligheidsidentiteiten in Europa	16
Een Atlantische en Europese veiligheidsidentiteit	19
Europese verdeeldheid ten aanzien van Rusland	21
Conclusie	23
2. DE NEDERLANDSE REACTIE OP DE OORLOG IN GEORGIË	24
Het Nederlandse regeringsbeleid ten aanzien van de oorlog in Georgië, 2008	24
De Nederlandse publieke reactie in de Volkskrant en de Telegraaf	26
Conclusie	31
3. HET CONFLICT IN GEORGIË IN HET PERSPECTIEF VAN DE EUROPEES-RUSSISCHE RELATIES	32
De Europees-Russische relaties in aanloop naar het conflict, 1992-2008	32
Europese reactie op Russische assertiviteit	37
Conclusie	39
4. ENERGIEBELEID TEN AANZIEN VAN RUSLAND	41
Het regeringsbeleid	41
Publieke opinie	45
Conclusie	54
5. GEOPOLITIEKE VERSCHUIVING NAAR HET OOSTEN	57
Het regeringsbeleid	59
Publieke opinie	64
Conclusie	73
CONCLUSIE	74
LITERATUUR	78
Primaire bronnen	78
Secundaire bronnen	86

INLEIDING

Nadat op 8 augustus 2008 een open gewapend conflict tussen Georgië en Rusland uitbrak (met als inzet de separatistische provincies Zuid-Ossetië en Abchazië) klonk in Nederland met name ontzetting over het Russische optreden. Diverse Kamerleden uit het hele politieke spectrum riepen in de media op tot een snelle, krachtige en Europese veroordeling van het Russische geweld.¹ Vanuit het publiek klonk middels een door de Telegraaf uitgevoerde opiniepeiling zorg over oost-west tegenstellingen als gevolg van het conflict, maar ook een behoefte aan verzet tegen 'Russische druk en agressie'.² De Nederlandse regering reageerde echter een stuk voorzichtiger. Het wilde inhoudelijk niet op de crisis ingaan voordat de Europese ministers van buitenlandse zaken bijeengekomen waren in een door EU-voorzitter Frankrijk belegde spoedvergadering van de Raad van de Europese Unie (EU). Ook na deze vergadering weigerde de regering bij monde van staatssecretaris Timmermans de Russische interventie te veroordelen.³

In de uiteindelijke declaratie van de Raad (1 september 2008) werden zorgen over het uitbreken van open conflict uitgesproken en werd de unilaterale Russische erkenning van Abchazië en Zuid-Ossetië veroordeeld. Een veroordeling van het Russische militaire optreden of dreigende sancties zijn echter niet in de tekst terug te vinden.⁴ Dat is een lijn die niet in overeenstemming was met het geluid uit de Kamer, maar waar de Nederlandse regering zich toch achter schaarde, zelfs pleitbezorger van werd.⁵ Dit wekt de suggestie dat Europese samenwerking op het gebied van extern beleid ten koste gaat van de invloed die het publiek op het buitenlandbeleid heeft.

Dat zou een zorgelijke vaststelling zijn om twee redenen. De eerste is het groeiende belang van een gemeenschappelijk buitenlandbeleid. In een recent onderzoek van de Adviesraad Internationale Vraagstukken wordt geconcludeerd dat de samenhang binnen de NAVO sinds de Koude Oorlog niet zo broos is geweest, terwijl Europa te maken heeft met complexe veiligheidsuitdagingen uit Rusland, het Midden-Oosten en

¹ 'Kamerleden: Russen zijn te ver gegaan', *NRC Handelsblad* (12-08-2008). Door het zomerreces was er geen plenaire vergadering, maar in de krant komen woordvoerders van PvdA, CDA, VVD, PVV en SP aan het woord. CDA (de grootste

² 'Uitslag stelling: Vrees voor nieuwe Koude Oorlog', *De Telegraaf* (19-08-2008).

³ Bij monde van staatssecretaris Timmermans (PvdA) weigerde de Nederlandse regering in te gaan op de schuldvraag: 'Veroordeling van Russisch geweld heeft geen prioriteit, staakt het vuren en een gemeenschappelijk Europees standpunt heeft dat wel', quote uit NOVA (VARA), uitzending 13-08-2008.

⁴ Presidentiële conclusies van de buitengewone Europese Raad op 01-09-2008, The Council of the European Union (06-10-2008) 12594/2/08 REV 2, punt 2, 3, 10 en 11.

⁵ 'Liever Georgië helpen dan Rusland straffen', *Trouw* (01-09-2008).

Noord-Afrika.⁶ Dit vraagt om een reactie van de NAVO, maar vormt ook het bewijs dat het zaak is dat de EU in staat gaat zijn externe bedreigingen met meer daadkracht het hoofd te kunnen bieden. EU-lidstaten proberen hun buitenlandbeleid al te coördineren middels het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid (GBVB). Maar juist het effectief ‘poolen’ van de gezamenlijke krachten blijkt problematisch, met als belangrijkste oorzaken huiver bij met name de grotere lidstaten om soevereiniteit op het externe beleid op te geven (ten behoeve van verdere integratie en stroomlijning) en een gebrek aan solidariteit bij het overbruggen van onderling afwijkende belangen en opvattingen.⁷ Daarnaast blijft het gewoon mogelijk voor individuele lidstaten om bilaterale betrekkingen te onderhouden die kunnen conflicteren met het gemeenschappelijk beleid.⁸ Daarom constateert de Noorse politicoloog Asle Toje een ‘consensus-expectations gap: het GBVB heeft geen besluitvormingsmechanismen die de onderlinge tegenstellingen kunnen overwinnen.’⁹

Ten tweede wordt de EU van verschillende kanten bekritiseerd door anti-EU partijen die macht terug naar de lidstaten willen halen omdat de EU volgens hen een ‘ondemocratisch monster’¹⁰ zou zijn geworden, waar de belangen van de internationale elite zwaarder wegen dan die van de Europese burgers. Zij worden in dit idee gesterkt omdat deze eurosceptische partijen, ondanks soms grote nationale populariteit, nauwelijks doordringen tot de Europese politiek.¹¹ Het Franse en Nederlandse ‘nee’ tegen de Europese grondwet in 2005 leek echter de *permissive consensus*, een veronderstelde afwachtende en afstandelijke houding van het nationale electoraat, te compromitteren.¹² Liesbeth Hooghe en Gary Marks hebben zelfs betoogd dat de politisering van Europa er toe heeft geleid dat het electoraat een *constraining dissensus* vormt.¹³ Waar het proces van Europese integratie zich vroeger ver van de beleving van de burger voltrok, dringt dit door aanhoudende integratie steeds verder in het dagelijks

⁶ ‘De toekomst van de NAVO en de veiligheid van Europa, *Adviesraad Internationale Vraagstukken* nr. 106 (2017) 45.

⁷ Laura Ferreira-Pereira en A.J.R. Groom, ‘“Mutual solidarity” within the EU Common Foreign and Security Policy: What is the name of the game?’, *International Politics* vol. 47 (2010) nr. 6, 596-616.

⁸ Mitchell Orenstein en Daniel Kelemen, ‘Trojan Horses in EU foreign policy’, *Journal of Common Market Studies* vol. 55 (2017) nr. 1, 87-102, aldaar 98.

⁹ Asle Toje, ‘The consensus-expectations gap: explaining Europe’s ineffective foreign policy’, *Security Dialogue* vol. 39 (2008) nr. 1, 121-141.

¹⁰ ‘EU is een ondemocratisch monster geworden’, *NRC Handelsblad* (04-06-2004).

¹¹ Oliver Treib, ‘The voter says no, but nobody listens; causes and consequences of the Eurosceptic vote in the 2014 European elections’, *Journal of European Public Policy* vol. 21 (2014) nr. 10 1541-1554, aldaar 1551.

¹² Achim Hurrelmann, ‘European democracy, the ‘permissive consensus’ and the collapse of the constitution’, *European Law Journal* vol. 13 (2007) nr. 3, 343-359.

¹³ Liesbeth Hooghe en Gary Marks, ‘A postfunctionalist theory of European integration: from permissive consensus to constraining dissensus’, *British Journal of Political Science* vol. 39 (2009) nr. 1, 1-23, aldaar 5.

leven door.¹⁴ Besluitvormers hebben daarom in toenemende mate rekenschap te geven aan hun nationale electoraat wanneer zij zich binnen Europese instituties positioneren. Dat deze veronderstelde kloof nog niet is geslecht bleek toen in 2016 het Nederlandse Oekraïnerferendum met veel anti-Europese bombarie werd aangekondigd. Het Nederlandse 'nee' en de Brexit later dat jaar gaven het anti-EU geluid een extra stimulans.

Zo kunnen de lidstaten elkaar maar moeilijk vinden bij het aanpakken van de externe problemen, terwijl de publieke steun voor het Europese project lijkt af te nemen. Wat betekent dat voor de potentie van het GBVB? Want het overwinnen van tegenstellingen in de buitenlandpolitiek tussen lidstaten betekent het doen van concessies. Is het publiek daar wel toe bereid? Is er ten aanzien van het GBVB sprake van een *constraining dissensus* en wat betekent het antwoord op die vraag voor de toekomst van Europese externe samenwerking?

Historiografie

De discussie over publieke steun voor het GBVB (of buitenlandbeleid in het algemeen) kent enkele problematische elementen. Dit komt in de eerste plaats door de tegengestelde verhoudingen tussen buitenlands beleid, publieke opinie en democratie. Democratie vraagt immers transparantie en tijd, terwijl buitenlands beleid geheimhouding, soms misleiding en vaak snelle reacties vereist.¹⁵ Er is daarnaast iets problematisch aan de idee dat staten zelf controle hebben over hun buitenlands- en veiligheidsbeleid. Dit soort beleid is immers vaak een reactie op gebeurtenissen, die zich moeilijk laten voorspellen.¹⁶ Hieruit volgt de aanname dat buitenlands- en veiligheidsbeleid zich niet laat controleren, omdat de aard daarvan juist onvoorspelbaarheid en daarmee oncontroleerbaarheid suggereert.

Realisten interpreteren de publieke opinie in aanvulling hierop als irrationeel en emotioneel. Als gevolg daarvan zien zij invloed van de publieke opinie als een belemmering voor doordachte en consistente diplomatie, dat volgens hen uitsluitend wordt gebaseerd op de perceptie van nationale veiligheid en de 'balance of power'.¹⁷ Realisten zien een scheiding tussen buitenlands beleid en de rest van het beleid van de

¹⁴ Peter van Grinsven, Mendeltje van Keulen, en Jan Rood, *Over verkiezingen, politisering en het Nederlands Europabeleid*, (Den Haag, 2006) 1-3.

¹⁵ Wolfgang Wagner, 'De rol van nationale parlementen in het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid (GBVB) van de EU', *Internationale Spectator* vol. 69 (2015) nr. 8, item 13 van 19, pag. 1.

¹⁶ Christopher Hill, *The changing politics of foreign policy* (Basingstoke 2003), 292-297.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld: Hans Morgenthau, *Politics among nations* (New York 1978) 558; Kenneth Waltz, *Foreign policy and democratic politics* (Boston 1967) 14.

regering. Waar het publiek zich actief kan bemoeien met zaken die hun dagelijks leven aangaan, staat de praktijk van buitenlandse betrekkingen volgens de realistische traditie te ver van de ervaring van het publiek. Het gevolg is dat de publieke opinie te grillig en zonder structuur is om invloed op buitenlandbeleid uit te oefenen.¹⁸ Bij beleidsmakers is deze visie het grootste deel van de twintigste eeuw dominant geweest.¹⁹

Toch is al in het vroegste liberale gedachtengoed van bijvoorbeeld Kant, Rousseau en Bentham kritiek op deze visie te vinden. Uitgaande van de idee dat de betrokkenheid van burgers cruciaal is voor een weloverwogen en vreedzaam buitenlandbeleid, waarschuwen liberalen voor de gevaren van machtscentralisatie door oncontroleerbaarheid van de staat.²⁰ De aantrekkingskracht van dit idee wordt duidelijk door de populariteit van de notie van de democratische (of liberale) vrede.²¹ Deze theorie baseert zich op de empirische waarneming dat liberale democratieën bijna nooit gewapende conflicten met elkaar uitvechten.²² Liberalen laten zich leiden door het geloof dat openheid, wederzijdse afhankelijkheid en het gemeenschappelijk belang er uiteindelijk voor zullen zorgen dat misinterpretaties van intenties en offers groter dan de baten van conflict niet langer voorkomen in de internationale politiek. Het gemeenschappelijk belang is hierin niet alleen het gedeelde belang tussen staten, maar ook het belang van de nationale gemeenschap. Deze opvatting is de laatste jaren dominant geworden.²³

Empirische casussen zoals de Amerikaanse oorlogen in Vietnam en Afghanistan hebben gesuggereerd dat de publieke opinie onder andere door een betere en snellere informatievoorziening wel degelijk invloed is gaan uitoefenen op buitenlands beleid.²⁴ Hoeveel invloed er wordt uitgeoefend is volgens theoretici afhankelijk van een aantal

¹⁸ Ole R. Holsti, 'Public opinion and foreign policy: Challenges to the Almond-Lippmann Consensus', *International Studies Quarterly* vol. 36 (1992) nr. 4, 439-466, aldaar 440-442.

¹⁹ Al is deze periode vooral bestudeerd aan de hand van de praktijk in Amerika: Matthew Baum en Philip Potter, 'The relations between mass media, public opinion, and foreign policy: towards a theoretical synthesis', *Annual Review of Political Science* vol. 11 (2008) 39-65, aldaar 40.

²⁰ Michael Doyle, 'Kant, liberal legacies, and foreign affairs', *Philosophy & Public Affairs* vol. 12 (1983) nr. 3, 205-235, aldaar 206.

²¹ Zie bijvoorbeeld: Michael Doyle, 'Liberalism and world politics', *The American Political Science Review* vol. 80 (1986) 1151-1169; John Owen, 'How liberalism produces democratic peace', *International Security* vol. 19 (1994) nr. 2, 87-125.

²² De theorie is controversieel, en heeft de nodige kritiek gekregen. Zie bijvoorbeeld: Christopher Layne, 'Kant or cant: The myth of the democratic peace', *International Security* vol. 19 (1994) nr. 2, 5-49; Sebastian Rosato, 'The flawed logic of democratic peace theory', *The American Political Science Review* vol. 97 (2003) 585-602. Toch was dit in de jaren '90 een van de belangrijkste pijlers van de Amerikaanse buitenlandpolitiek: Owen, 'How liberalism produces democratic peace', 87.

²³ Holsti, 'Challenges to the Almond-Lippmann consensus', 441-444.

²⁴ Holsti, 'Challenges to the Almond-Lippmann consensus', 459; Baum & Potter, 'The relationships between mass media, public opinion, and foreign policy', 40.

variabelen. De politieke wetenschapper Ole Holsti ziet de mogelijkheden voor publieke invloed bijvoorbeeld toenemen bij afwezigheid van conflict, omdat geheimhouding minder imperatief (en informatie dus vrijer beschikbaar) is.²⁵ Zijn collega's John Aldrich et al. stellen drie voorwaarden: het publiek moet 1) samenhangende opvattingen over buitenlandpolitieke kwesties hebben, 2) de mogelijkheid hebben deze opvattingen in hun stemgedrag mee te nemen en 3) politieke partijen moeten verschillende opvattingen met betrekking tot het buitenlandbeleid hebben zodat kiezers hun opvattingen kunnen gebruiken om de kandidaten te onderscheiden.²⁶ Toch blijft de invloed van de publieke opinie broos. De eerder vastgestelde mate van geheimhouding en onvoorspelbaarheid die met buitenlandbeleid gepaard gaan zijn daar samen met de neiging van burgers om belangen dicht bij de eigen beleving te laten prevaleren debet aan.²⁷

Het GBVB vormt daarin een verdere versturende factor. Zo is de democratische legitimiteit van het GBVB onderwerp van een uitvoerige wetenschappelijke discussie. Centraal hierin staat de vraag of nationale parlementen controlerende capaciteiten verliezen als gevolg de gesloten onderhandelingen waarmee Europese ministers proberen een gemeenschappelijk standpunt te vormen.²⁸ Als gevolg van het GBVB verliest de besluitvormingsproces aan transparantie en kan het vertraging oplopen. Publieke interesse (en daarmee aandacht) kan daarom afnemen.²⁹ Op die manier

²⁵ Ole Holsti, *Public opinion and American foreign policy* (Ann Arbor 2004) 290-298.

²⁶ John Aldrich et al., 'Foreign policy and the electoral connection', *Annual Review of Political Science* vol. 9 (2006) 477-502, aldaar 496.

²⁷ Holsti, 'Challenges to the Almond-Lippmann consensus', 447.

²⁸ Een eerste belangrijke vraag is in hoeverre het GBVB nog strikt intergouvernementeel is. Enkele auteurs die, ook na het verdrag van Lissabon, zeggen van wel, zijn: Georgiana Ciceo, 'The Common Foreign and Security Policy and the inexhaustible quest for its institutional consistency', *Studia Universitatis Babeş-Bolyai - Studia Europaea* vol. 57 (2012) nr. 1, 37-54; Ligia Corduneanu, 'CFSP - Vacillating between supranationalism and intergovernmentalism?', *CES Working Papers* vol. 6 (2014) nr. 1, 55-61. Auteurs die het strikte intergouvernementele karakter in twijfel trekken zijn o.a.: Helene Sjursen, 'Not so intergovernmental after all? On democracy and integration in European Foreign and Security Policy', *Journal of European Public Policy* vol. 18 (2011) nr. 8, 1078-1095; Marianne Riddervold, '(Not) in the hands of the member states: how the European Commission influences EU security and defence policies', *Journal of Common Market Studies* vol. 54 (2016) nr. 2, 353-369; Jutta Joachim en Matthias Dembinski, 'A contradiction in terms? NGO's, democracy and European foreign and security policy', *Journal of European Public Policy* vol. 18 (2011) 1151-1168. Over de gevolgen voor nationale parlementaire controle op het gemeenschappelijk buitenlandbeleid: Hans Born en Heiner Hänggi (eds.), *The 'double democratic deficit': parliamentary accountability and the use of force under international auspices* (Londen 2004); Christopher Lord, 'The political theory and practice of parliamentary participation in the Common Foreign and Security Policy', *Journal of European Public Policy*, vol 18 (2011) nr. 8, 1133-1150, aldaar 1133; Suzana Anghel et al., 'National parliamentary oversight of ESDP missions', in: Dirk Peters, Wolfgang Wagner en Nicole Deitelhoff (red.), *The parliamentary control of European security policy* (Oslo 2008) 51-76; Giovanna Bono, 'Parliamentary oversight of EU external military operations: the roles of the British, French and Italian parliaments', in: Esther Barbé en Anna Herranz, *The role of parliaments in European foreign policy* (Barcelona 2005).

²⁹ Voor het belang van publieke aandacht voor de invloed van de publieke opinie: Stuart N. Soroka, 'Media, public opinion, and foreign policy', *Harvard International Journal of Press/Politics* vol. 8 (2003) nr. 1, 27-48.

faciliteert de institutionele inrichting van het GBVB de omzeiling van de publieke opinie, of dat nou bewust of niet.³⁰

Dit is problematisch omdat politieke elites die verantwoordelijk zijn voor het buitenlandbeleid (denk aan regeringspartijen, maar ook diplomaten en denktanks) in hoge mate zijn geëuropeaniseerd. Veel wetenschappers schrijven daarom over de Europeanisatie van buitenlandbeleid: het aanpassen van het beleid aan de normen en gebruiken van de Europese Unie.³¹ Voor Europese samenwerking in het brede zin geldt dat het publieke debat nauwelijks onderhevig is aan europeanisatie en een voornamelijk nationaal proces blijft.³² Of en in welke mate dit ook op gaat voor het Europees gemeenschappelijke buitenlandbeleid is echter nauwelijks onderzocht.

De politicoloog Ben Tonra levert een van de spaarzame bijdragen over nationaal publiek discours en gemeenschappelijk buitenlandbeleid. Tonra ziet een politieke elite die zich steeds meer verenigd in een narratief van Europees exceptionalisme.³³ Hij beschouwt het GBVB als een poging een Europees narratief te creëren, maar constateert dat het lastig is om daadwerkelijk gemeenschappelijk beleid te creëren omdat het narratief niet doorwerkt in het publieke debat. Dat wordt nog steeds gedomineerd door een nationaal discours.³⁴ Dit zorgt voor een gebrek aan 'eigenschap' van het Europese buitenlandbeleid bij het nationale publiek. De 'discursieve hitte' die hiervoor nodig is ontbreekt.³⁵ Met andere woorden: het Europese narratief van de politieke elite werkt niet door in het nationale debat, wat wel nodig is om het voor het GBVB zo noodzakelijke 'wij'-gevoel te creëren. En dat terwijl nationale narratieven, sentimenten en identiteiten wel worden 'geofferd' voor Europese gemeenschappelijkheid.

Probleemstelling

Dit probleem lijkt duidelijk zichtbaar bij de Europese reactie op het uitbreken van de oorlog in Georgië. De EU na het uitbreken van de gevechten met pijn en moeite een gemeenschappelijk standpunt, mede door doortastend optreden van de Franse EU-

³⁰ Mathias Koenig-Archibugi, 'The democratic deficit of EU foreign and security policy', *The International Spectator* vol. 37 (2002) nr. 4, 61-73.

³¹ Ben Tonra, *The Europeanisation of national foreign policy: Dutch, Danish and Irish foreign policy in the European Union*. (Aldershot 2001); Reuben Wong en Christopher Hill (red.), *National and European foreign policy: towards europeanization* (Abingdon 2011); Eva Gross, *The Europeanization of foreign policy* (Londen 2009); Kyriakos Moumoutzis, 'Still fashionable yet useless? Addressing problems with research on the europeanization of foreign policy', *Journal of Common Market Studies* vol. 49 (2011) nr. 3, 607-629.

³² Stefanie Sift e.a., 'Segmented europeanization: Exploring the legitimacy of the European Union from a public discourse perspective', *Journal of Common Market Studies* vol. 45 (2007) nr. 1, 127-155, aldaar 150.

³³ Ben Tonra, Democratic foundations of EU foreign policy: narratives and the myth of EU exceptionalism', *Journal of European public policy* vol. 18 (2011) 1190-1207, aldaar 1202.

³⁴ Ibidem, 1195 en 1198-1200.

³⁵ Ibidem, 1203.

voorzitter Nicolas Sarkozy.³⁶ Dit ging echter wel ten koste van nationale sentimenten. In verschillende lidstaten bestond grote animositeit ten aanzien van Rusland, wat in veel gevallen resulteerde in harde veroordelingen van het Russische optreden. Onder meer de Baltische staten,³⁷ het Verenigd Koninkrijk,³⁸ Zweden³⁹ en Ierland⁴⁰ spraken zich nadrukkelijk uit voor een harde veroordeling van Rusland, maar deze zorgen kregen geen rugdekking in de vorm van hard beleid.⁴¹

Beleidsbepalers zullen zeggen: gezamenlijke verantwoordelijkheid vraagt om het brengen van offers. Maar die offers zijn in sommige gevallen dus het negeren van nationale publieke sentimenten, overtuigingen, identiteiten en percepties. En is dat niet waar het liberale gedachtengoed – waaraan de EU haar identiteit zo sterk ontleent – voor waarschuwt? Voor de gevaren van machtscentralisatie en ondoorzichtige procedures die maken dat de bevolking zich niet meer in het beleid herkent? Begraaft de drang naar een gemeenschappelijk, sterk en veilig Europa de democratische fundering van de EU?

De Nederlandse reactie op het uitbreken van oorlog in Georgië lijkt een perfect voorbeeld van een ge-Europeaniseerde nationale politieke elite die buitenlandbeleid vormt dat geen wortels heeft in de nationale publieke opinie. Er komt een duidelijk signaal uit zowel het parlement als de publieke opinie, maar toch doet de regering niets omdat het de Europese eenheid wil bewaren. Dat wil echter niet zeggen dat er automatisch een dichotomie bestaat tussen het regeringsbeleid en de publieke opinie. Dit is immers een reactie op een moment, dat bovendien bijzonder gewelddadig was en daarom emotioneel geladen kan zijn. En politiek is zoveel meer dan het reageren op geïsoleerde incidenten. Het is het gevolg van een proces, waarin verschillende belangen leiden tot een internationaal beleid van Nederland.

³⁶ Richard Whitman en Stefan Wolff, 'The EU as a conflict manager? The case of Georgia and its implications', *International Affairs* vol. 86 (2010) nr. 1, 87-107, aldaar 96-97.

³⁷ Joint Declaration on the situation in Georgia by the Presidents of the Baltic States and the Republic of Poland', 9 augustus 2008. http://www.parliament.ge/files/294_19825_680458_1.pdf (geraadpleegd op 4-11-2016).

³⁸ Statement van Karen Pierce in de VN Veiligheidsraad op 10-08-2008 <http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Georgia%20SPV%205953.pdf> (geraadpleegd op 07-11-2016).

³⁹ 'Sweden invokes Hitler in condemning Russian assault', *TheLocal.se* (09-08-2008) <http://www.thelocal.se/20080809/13596> (geraadpleegd op 4-11-2016).

⁴⁰ 'Minister Michaël Martin expresses concern about the recent violence in the Georgian region of South Ossetia', *Department of Foreign Affairs* (11-08-2008), <https://web.archive.org/web/20080826123209/http://www.dfa.ie/home/index.aspx?id=71412> (geraadpleegd op 07-11-2016).

⁴¹ In de gemeenschappelijke verklaring weigert het Europees presidentschap Ruslands acties te veroordelen: Supranoot 4.

Daarom zal dit onderzoek zich afvragen in hoeverre de Nederlandse reactie in de publieke opinie en het regeringsbeleid tijdens de oorlog in Georgië een voorbeeld is van een tegenstelling tussen een geëuropeaniseerde elite en een nationaal publiek debat. Was er sprake van een fundamentele tegenstelling en wat leert het antwoord op die vraag over de invloed van het gemeenschappelijk Europees poolen van buitenlandbeleid op de dynamiek tussen het publiek debat en het regeringsbeleid? Daaruit volgt de centrale vraag van dit onderzoek:

In hoeverre wijst de Nederlandse reactie op de oorlog in Georgië in 2008 op een problematische dichotomie tussen de Nederlandse politieke elite en de publieke opinie ten aanzien van het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid?

Theoretisch raamwerk

Dit onderzoek focust zich bij het beantwoorden van deze vraag op de verschillende narratieven van een geëuropeaniseerde politieke elite en het nationale publieke debat. De dichotomie is problematisch wanneer blijkt dat het beleid dat door het publiek wordt voorgestaan fundamenteel afwijkt van het regeringsbeleid. Wanneer dit fundamentele verschil is terug te brengen tot een geëuropeaniseerde elite die op basis van een Europees narratief ander beleid voorstaat dan het publiek dat er een nationaal narratief op na houdt, kan er worden gesproken van een problematische dichotomie ten aanzien van het GBVB.

Een kritische beschouwing van publieke opvattingen en voorkeuren in de context van buitenlands beleid begint logischerwijs vanuit een constructivistisch perspectief. Het sociaal-constructivisme is een sociologische stroming die zich bezig houdt met de vraag hoe mensen hun eigen werkelijkheid construeren. Vanuit die gedachte ontstond een in de jaren '90 opbloeiende variant voor de studie der Internationale Betrekkingen. Het constructivisme verzette zich tegen de tot dan toe dominante gedachte dat de belangen van staten worden gevormd door macht en rijkdom, en zette daar de idee dat sociale krachten zoals ideeën, kennis, normen en regels invloed hebben die een identiteit vormen op basis waarvan belangen worden bepaald.⁴² Deze theoretische stroming biedt zodoende meer dan bijvoorbeeld het realisme of liberalisme ruimte om

⁴² Michael Barnett, 'Social constructivism', in: John Baylis, Steve Smith en Patricia Owens (eds.), *The globalization of world politics* (Oxford 2014) 155-168, aldaar 156.

internationaal gedrag te verklaren als product van de samenleving, waarmee de vormende rol van het publiek kan worden erkend.

Primair biedt het constructivisme een verklaring voor de manier waarop staten met elkaar omgaan: waarom werken sommige staten wel samen, en anderen niet? Een centrale stelling daarbij is dat betekenisvol gedrag alleen mogelijk is in een intersubjectieve sociale context.⁴³ Met andere woorden: de mate waarin verschillende ideeën, kennis, normen en regels worden gedeeld, bepaalt hoe staten met elkaar omgaan. Dit maakt dat belangen van de staat niet exogeen worden gevormd, maar het gevolg zijn van een sociale context. In essentie gaat het constructivisme dus over het menselijke bewustzijn op het internationale toneel.⁴⁴

Een centraal thema in constructivistische theorievorming is identiteit. Internationale actoren baseren hun handelen volgens constructivisten niet op rationele keuzes. Daarvoor is immers volledig vertrouwen in de cognitieve stabiliteit van de omgeving nodig; en de wereld blijkt vaker wel dan niet een onvoorspelbare chaos te zijn.⁴⁵ Identiteitsvorming zorgt ervoor dat mensen de complexiteit van de werkelijkheid tot een beheersbaar niveau terugbrengen, en op die manier vertrouwen krijgen in een voorspelbare omgeving.⁴⁶ Zo geeft identiteit houvast aan actoren, zodat ze weten wie ze zijn en wat hun rol op het internationale toneel is. Samengevat structureren identiteiten de belangen van staten, die op hun beurt gedrag beïnvloeden.⁴⁷ Al mag niet worden vergeten dat belangen ook een vormende werking op identiteit hebben.⁴⁸

Hoewel de IB-theorievorming over identiteit voornamelijk een *agent-georiënteerde* verklaring is voor het gedrag van staten,⁴⁹ gelden de inzichten rond het vormen van identiteit ook voor het publiek in de samenleving. De Australische politicoloog David Campbell schreef dat buitenlands beleid niet alleen een manifestatie van de externe representatie van een staat is, maar op zichzelf een 'boundary-producing practice central to the production and reproduction of the identity in whose name it

⁴³ Ted Hopf, 'The promise of constructivism in international relations theory', *International Security* vol. 23 (1998) 171-200, aldaar 173.

⁴⁴ John Ruggie, 'What makes the world hang together? Neo-utilitarianism and the social constructivist challenge', *International Organization* vol. 52 (1998) 855-885, aldaar 856.

⁴⁵ Jennifer Mitzen, 'Ontological security in world politics: State identity and the security dilemma', *European Journal of International Relations* vol. 12 (2006) 341-370, aldaar 345.

⁴⁶ Hopf, 'The promise of constructivism', 175.

⁴⁷ Horia Barbulescu, 'Identity and interests in European integration theory: The institutionalization of the CFSP', *Proceedings of the Challenges of the Knowledge Society Conference* (2011) 1695-1710, aldaar 1701.

⁴⁸ Rodney Bruce Hall, 'Book review: Security, identity and interests: A sociology of international relations by Bill McSweeney', *American Political Science Review* vol 94 (2000) 996-997, aldaar 997.

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld: Alexander Wendt, 'Collective identity formation and the international state', *The American Political Science Review* vol. 88 (1994) 384-396.

operates' is.⁵⁰ Buitenlands beleid staat volgens deze redenering midden in het proces waarin wordt bepaald hoe een groep mensen, verenigd in een staat, zichzelf ziet.

In de context van dit onderzoek is het daarom relevant om na te gaan of er een Europese externe identiteit is te formuleren en of daar een tegenhanger van bestaat. In hoofdstuk één wordt beschreven hoe de historische en politieke context van Europa ervoor heeft gezorgd dat er voor Europese landen twee collectieve identiteiten bestaan van waaruit gemeenschappelijke externe belangen kunnen worden verdedigd: een Europese en een Atlantische identiteit. Zoals zal blijken kenmerkt de Europese identiteit zich door het geloof dat integratie en de daaruit volgende onderlinge afhankelijkheid de beste manier is om relaties tussen staten te managen en in een veilig en stabiel internationaal klimaat te voorzien. De Atlantische identiteit is er daarentegen meer op geënt bestaande belangen te verdedigen tegen potentiële invloed of bemoeienis van buitenaf.

'Integratie' is zodoende de beleidslijn die wordt geafficheerd met de Europese veiligheidsidentiteit, terwijl 'containment' voortkomt uit de Atlantische veiligheidsidentiteit. Beleid gericht op integratie wordt in dit onderzoek verstaan als beleid dat er op gericht is of als gevolg heeft dat de EU of haar lidstaten en externe partijen ondanks veronderstelde tegenstellingen niet van elkaar vervreemden. Een containmentpolitiek aan de andere kant is er juist op gericht om de tegenstellingen van de EU of haar lidstaten met externe partijen niet te overwinnen, maar ervoor te zorgen dat externe partijen beperkt worden in het voeren van beleid dat niet in het Europees belang is.

Een recent voorbeeld van een beleidsdossier waar deze posities in zijn terug te vinden is het vraagstuk of de EU sancties tegen Rusland in moet invoeren na de annexatie van de Krim. Een argument tegen sancties is dat Rusland verder geïsoleerd zou kunnen raken en daarom minder snel geneigd zal kunnen zijn te zwichten voor de Europese soft power. Want wat heeft het nog te verliezen? Juist afhankelijkheid van de Europese economie maakt het volgens de Europese benadering mogelijk voor de EU om invloed op Rusland uit te blijven oefenen. Het risico van afhankelijkheid van Rusland wordt kleiner geschat dan het potentieel om Rusland 'in het gareel' te houden.

Redenerend vanuit een Atlantisch perspectief zal het standpunt zijn dat wanneer de EU niet optreedt, Rusland het gevoel kan krijgen niet te worden gestraft na het

⁵⁰ David Campbell, *Writing security: United States foreign policy and the politics of identity* (Minneapolis, 1992) 75.

schenden van het internationaal recht. Het perspectief is dan gedraaid, omdat al te veel Europese afhankelijkheid van Rusland ervoor zou kunnen zorgen dat Rusland ongestraft zijn gang kan gaan in de regio. Laat Rusland daarom de gevolgen voelen en zorg ervoor dat Europa zo min mogelijk afhankelijk wordt van Rusland, bijvoorbeeld op het gebied van energie.

De twee veiligheidsidentiteiten (ze gaan in de kern immers om de vraag hoe er kan worden voorzien in stabiele internationale relaties) geven handvatten aan dit onderzoek naar de publieke opinie. De veelheid aan opvattingen in de opinie en de complexe internationale omgeving waarin de regering zich moet bewegen vragen immers om structuur. Door te bepalen in welke mate de publieke opinie en het regeringsbeleid zijn te relateren aan de twee veiligheidsidentiteiten, kan worden vastgesteld of er sprake is van een fundamenteel verschil tussen publieke opinie en het Nederlandse beleid dat is terug te voeren op een elite die terugvalt op een andere identiteit dan het publiek.

Dit zal worden gedaan voor de Nederlandse reactie op de oorlog in Georgië. De publieke reactie op een internationaal conflict is echter niet genoeg om conclusies over fundamentele tegenstellingen gebaseerd op verschillende identiteiten te trekken. Emoties en plotseling toenemende publieke aandacht kunnen het debat een ad hoc karakter geven. Daarom zal het tweede deel van dit onderzoek zich richten op de vraag in hoeverre de reactie op de oorlog in Georgië (en de mate waarin de regering het publiek daarin van elkaar afweken) continuïteit vertoont met de jaren daarvoor. Hiertoe zal de internationale dynamiek van de oorlog in Georgië en de relevantie daarvan voor de EU worden ontleed. Hieruit volgen twee beleidsdossiers die op dezelfde manier als de oorlog in Georgië zullen worden ontleed. De vraag is in hoeverre de reacties op de oorlog in Georgië consistent zijn met de twee bestudeerde beleidsdossiers. Hieruit volgen drie deelvragen:

1. Welke relevante collectieve veiligheidsidentiteiten kunnen voor EU-lidstaten en Nederland in het bijzonder worden gedefinieerd?
2. In hoeverre bestond er een dichotomie tussen de Nederlandse publieke opinie en het Nederlandse regeringsbeleid tijdens de oorlog in Georgië tot het formuleren van een gemeenschappelijke Europees standpunt?
3. In hoeverre is er sprake van continuïteit in het antwoord van vraag 2?

Het conflict in Georgië kan niet los worden gezien van de Europees-Russische relaties. De oorlog kende aan de ene kant een staat die openlijk opteede voor toetreding tot de westerse samenwerkingsorganen in de vorm van de NAVO en de EU. Dat land (Georgië) kwam tegenover het grootste buurland van de EU (Rusland) te staan. Een land dat openlijk ageerde tegen de Georgische wens tot de westerse 'invloedssfeer' toe te treden. Rusland was echter wel een cruciale partner voor de EU. Daarom neemt het Ruslandbeleid van de EU en haar lidstaten – in dit geval dus Nederland – een centrale positie in dit onderzoek in. Zonder in te hoeven gaan op de schuldvraag van het conflict kan worden vastgesteld dat de Europese relaties met Rusland op het spel kwam te staan in 2008 – in hoofdstuk twee zal hier in detail op in worden gegaan.

Methode

Het antwoord op de centrale vraag van dit onderzoek wordt gegeven op basis van eigen resultaten. Die resultaten volgen uit de analyse van het publieke debat en het regeringsbeleid tijdens de oorlog in Georgië en twee beleidsdossiers die vormend zijn geweest voor het Nederlandse regeringsbeleid tijdens het conflict: het Europese energiebeleid ten aanzien van Rusland en de geopolitieke verschuiving van Europa en het Westen naar het oosten. De afbakening in tijd van deze beleidsdossiers volgt logisch uit de analyse van de oorlog in hoofdstuk twee, maar blijft binnen het aantreden van de tweede termijn van president Poetin tot het uitbreken van gevechten in Georgië, 2004-2008. Zo wordt voor drie met elkaar verweven onderwerpen – in drie aparte hoofdstukken – de vraag gesteld in hoeverre het Nederlandse regeringsbeleid en de Nederlandse publieke opinie fundamenteel van elkaar verschilden. Het antwoord op die vragen wordt telkens gegeven in drie stappen.

De eerste stap is de identificatie van het antwoord dat de regering per onderwerp gaf op de vraag of integratie of containment van Rusland geboden was. Welke positie(s) neemt de regering in op dit dossier? Wordt het debat tussen integratie of containment expliciet genoemd? Wordt er concreet beleid op het besproken dossier gevoerd en lijkt dat beleid tot meer of minder integratie met Rusland? Hiervoor wordt voornamelijk gebruik gemaakt van parlementaire verslaglegging en verantwoording van de minister aan de Kamer.

De tweede stap is het analyseren van de publieke opinie. Er is voor gekozen dit te doen aan de hand van twee grote Nederlandse dagbladen: de Volkskrant en de Telegraaf. Deze keuze is gemotiveerd op basis van twee overwegingen. In de eerste

plaats het lezerspubliek. De Telegraaf en de Volkskrant waren de twee best gelezen betaalde nationale dagbladen in 2008.⁵¹ De tweede overweging is het lezerspubliek. De Volkskrant richt zich op lezers met een breed interessekader en biedt veel verdieping. De Telegraaf aan de andere kant staat naar eigen zeggen 'dicht bij zijn lezers en vertelt in duidelijke taal wat er gebeurt in hun leefwereld, in Nederland en de rest van de wereld'.⁵² Voorts kent de Volkskrant een linkse signatuur, terwijl de Telegraaf zich meer aan de rechts-conservatieve kant van het politieke spectrum begeeft. Hieruit volgt de verwachting dat Europa en de EU een veel dominantere positie in het debat in de Volkskrant zal innemen dan in de Telegraaf, als gevolg van de verdieping en de brede context die de Volkskrant biedt in vergelijking met de Telegraaf. Het is om die reden aannemelijk in de Telegraaf eerder een meer EU-kritisch debat terug te vinden zal zijn, omdat door een gebrekkige Europese dimensie van het debat voornamelijk de nationale Nederlandse belangen zullen worden belicht.

Beide kranten zijn met behulp van de online zoekmachine LexisNexis⁵³ gescreend op artikelen en opinie over het te bespreken onderwerp. De focus ligt daarbij op bijdragen die zich specifiek richten op het besproken onderwerp in relatie tot Rusland. Korte nieuwsberichten met opsommingen van feiten zijn niet gebruikt voor dit onderzoek. Er is geselecteerd op artikelen waarin meningen worden weergegeven van de auteur of van personen van wie de mening direct (interviews) al dan niet indirect (beschouwingen) worden weergegeven. Meer uitgebreide beschouwingen op het nieuws zijn in sommige gevallen ook meegenomen wanneer zij inzicht bieden in de toon van de berichtgeving van de krant. Als er bijvoorbeeld in de Volkskrant uiteen wordt gezet hoe Poetin de Russische energiemarkt steeds meer onder zijn controle heeft gebracht is dat geen opinie in strikte zin, maar geeft het artikel wel relevante informatie over de teneur van het debat over het energiebeleid. In sommige gevallen zijn de gebruikte termen in wat op zichzelf nieuwsberichten zijn ook relevant. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer er termen die refereren naar de Koude Oorlog in de koptekst staan. Het nieuws wordt in dat geval al dan niet bewust direct in een context geplaatst die relevant is voor dit onderzoek.

⁵¹ Op basis van cijfers van Mediamonitor van het Commissariaat voor de Media: <http://www.mediamonitor.nl/mediamarkten/dagbladen/dagbladen-in-2008/> (laatst geraadpleegd op 10-11-2017).

⁵² <https://www.tmg.nl/nl/telegraaf> (geraadpleegd op 05-12-2017).

⁵³ Onderdeel van RELX Group (voorheen Reed Elsevier): <http://academic.lexisnexis.nl>.

De bijdragen van commentatoren en journalisten worden gewogen naar de mate waarin er voor integratie of containment wordt gepleit. Dit houdt in dat voor elk artikel de vraag wordt gesteld: pleit het artikel hier voor de integratie van een externe partij bij Nederland/de EU ten einde onderlinge tegenstellingen te overwinnen of is het zaak de belangen van Nederland/de EU te verdedigen tegen de externe partij met tegengestelde belangen door de bewegingsvrijheid van die partij te beperken?

Naar alle waarschijnlijkheid is er sprake van een debat en zullen in één krant meerdere standpunten worden verdedigd. Om het debat in de krant die wordt bestudeerd te duiden wordt een afweging gemaakt waarin kwantitatieve repetitie van een standpunt (integratie of containment), achtergrond van de commentator (onafhankelijkheid) en de dominantie van bijvoorbeeld vaste columnisten in het debat worden meegenomen. Omdat de scriptie zich bezig houdt met invloed van de EU en de mate waarin het publieke debat zich verhoudt tot een Europese identiteit en/of is geëuropeaniseerd, zal er ook aandacht zijn voor de mate waarin het besproken dossier wordt benaderd vanuit een Europees perspectief. Dat wil zeggen dat de aandacht voor beleid uit Brussel, Europese belangen en/of posities van andere EU-lidstaten prominent aanwezig zijn in het debat.

De derde stap is het zoeken naar overeenkomsten en verschillen tussen het debat in de Volkskrant en de Telegraaf. Eventuele overeenkomsten worden afgezet tegen het regeringsbeleid. Overeenkomsten wijzen immers op een zekere mate van consensus over het onderwerp; werkt die consensus door in het Nederlandse beleid? Kan er worden gesproken van een dichotomie die is terug te brengen tot een andere veiligheidsopvatting, die meer Atlantisch is dan Europees?

Waar overeenkomsten wijzen op een bepaalde mate – binnen de grenzen van dit onderzoek – van consensus, kunnen verschillen wijzen op een gebrek aan cohesie van de publieke opinie. Een gebrek aan cohesie van de publieke opinie impliceert dat er geen problematische dichotomie is, omdat er sprake is van een publiek debat waarin de regering een positie inneemt die refereert aan de voorkeur van een deel van de bevolking. Verschillen zullen daarom wel worden getoetst aan de mate waarin een van de twee kranten refereert aan het regeringsbeleid. De mate waarin het debat in de kranten in een Europees of nationaal perspectief wordt gevoerd kan daarbij nuttige inzichten leveren in de doorwerking van europeanisatie van het debat in de veiligheidsidentiteit van het publiek. Heeft aandacht voor het gemeenschappelijke

Europese belang inderdaad invloed op de manier waarop Nederlanders vinden dat Europa met externe dreiging moet omgaan?

Na het definiëren van twee veiligheidsidentiteiten die worden geplaatst in de context van de oorlog in Georgië en de opstelling van verschillende EU-lidstaten ten aanzien van Rusland volgt een analyse van de Nederlandse reactie op de oorlog in Georgië. Hieruit volgt dat er twee onderwerpen zijn waar te nemen die van invloed zijn geweest op de Nederlandse positionering van het conflict en/of het uitbreken voor het conflict *an sich*. Door van deze onderwerpen te achterhalen of dezelfde dynamiek tussen publieke opinie en regeringsbeleid bestaat zoals die is waargenomen tijdens de oorlog in Georgië, kan de Nederlandse reactie op dat conflict van continuïteit worden voorzien. Deze twee onderwerpen – energiebeleid ten aanzien van Rusland en geopolitieke verschuivingen naar het oosten – worden aansluitend in twee aparte hoofdstukken behandeld.

1. EUROPESE EN ATLANTISCHE VEILIGHEIDSIDENTITEITEN

De eerste stap in de richting van het beantwoorden van de vraag of de Nederlandse reactie op de oorlog in Georgië een manifestatie is van een geëuropeaniseerde politieke elite die beleid voert zonder wortels in de samenleving is het definiëren wat een geëuropeaniseerde elite precies is. Buitenlands beleid is het gevolg van een sociaal proces, waarbij identiteit – de perceptie van zichzelf en van de internationale omgeving – structuur geeft aan de chaos van de werkelijkheid. Dat geldt voor zowel internationale actoren (zoals de Nederlandse regering) als voor de samenleving. Kan er een Europese externe identiteit worden geformuleerd, en zo ja hoe? Bestaat er een tegenhanger of alternatief voor deze identiteit? In welke mate werkt deze Europese identiteit door in het buitenlandbeleid van de lidstaten en zijn er scheidslijnen te ontdekken?

Collectieve veiligheidsidentiteiten in Europa

Tonra stelt dat het Europees narratief van *European exceptionalism* (het unieke karakter van Europa als politieke entiteit dat de gevaren van nationalisme neutraliseert door samenwerking en wederzijdse afhankelijkheid) niet in het nationale publieke debat over buitenlandbeleid doordringt. Dat debat wordt volgens Tonra nog vaak gedomineerd door nationale identiteiten, met de daarbij horende voorkeuren.⁵⁴ Dit is volgens Tonra een belangrijke oorzaak van de problematische verhouding van het GBVB met democratische legitimiteit. Hier moet echter, zeker in het geval van Europees Ruslandbeleid,⁵⁵ een dimensie aan worden toegevoegd. Er bestaat immers een alternatief voor Europese samenwerking: Atlantische samenwerking.

Dit samenwerkingsverband biedt een alternatief perspectief op hoe externe relaties kunnen worden gemanaged. De oude situatie, waarin de NAVO primair in de veiligheid van Europa voorzag, bestond bij het aanbreken van Poetins tweede termijn immers niet meer. Europa was zich steeds onafhankelijker van de VS gaan opstellen, een proces waar het GBVB en het Gemeenschappelijke Veiligheids- en Defensiebeleid (GVDB) de uitkomsten van zijn.⁵⁶ De NAVO kent een hele andere opzet, andere doelen en

⁵⁴ Tonra, 'Democratic foundations of EU foreign policy', 1198.

⁵⁵ Zoals in hoofdstuk 2 wordt besproken moeten de relaties tussen Europa en Rusland primair in een veiligheidsperspectief worden gezien.

⁵⁶ Jolyon Howorth and John T.S. Keeler, 'The EU, NATO and the quest for European autonomy', in Jolyon Howorth and John T.S. Keeler (eds.), *Defending Europe: The EU, NATO and the quest for European autonomy* (New York, Basingstoke, 2003); Asle Toje, 'The EU, NATO and European defense – A slow train coming', *European Union institute for security studies*, occasional paper 74 (december 2008); Arnand Menon, 'From crisis to catharsis: ESDP after Iraq', *International affairs* vol. 80 (2004) 631-648.

een andere achtergrond. Hieruit volgt een hele andere interpretatie van veiligheid die is gebaseerd op een andere identiteit. Dit maakt dat EU-lidstaten een keuze hebben: extern beleid op basis van een Europese identiteit of een Atlantisch alternatief daarop.

Deze keuze kan uiteraard niet volledig vrij worden gemaakt – de EU heeft andere competenties dan de NAVO, en beleid zal nog altijd op basis van gemeenschappelijkheid moeten worden gevoerd. Maar de verschillende wereldbeelden (of interpretaties van het internationale toneel) bieden een interessant en bruikbaar perspectief voor deze studie. Het maakt het mogelijk scheidslijnen binnen Europa te identificeren die nationale belangen of losstaande casussen overstijgen. Bovendien biedt het de mogelijkheid de publieke opinie en het regeringsbeleid op meerdere dossiers tegen elkaar af te zetten, zodat kan worden vastgesteld of er sprake is van een fundamenteel verschil.

Een valkuil voor het werken met identiteiten is de neiging deze als een vaststaand en objectief kenbaar gegeven te beschouwen. Identiteitsvorming is echter een dynamisch proces. Bill McSweeney stelt bijvoorbeeld dat een samenleving is opgebouwd uit allerlei individuen die hun identiteit bepalen op basis van het antwoord op de vraag wie ze *willen* zijn.⁵⁷ Dit proces is onmogelijk in kaart te brengen. Collectieve identiteit zou daarom volgens McSweeney niet kenbaar zijn.⁵⁸

Wat volgens hem wel kenbaar is, is het identiteitsdiscours waarmee politieke leiders, intellectuelen en anderen zich met het constructieproces van een collectief zelfbeeld bezig houden.⁵⁹ Dit zal altijd een fluïde en beperkt beeld opleveren. Een oplossing die hiervoor is aangedragen, onder andere door Iver Neumann, is de manier waarop een identiteit wordt gevormd op basis van de 'ander'.⁶⁰ Hieruit volgt dat de constructie van identiteiten relationeel is; met andere woorden dat iets wordt gedefinieerd op basis van wat het niet is.⁶¹

Dit onderzoek bespreekt de Europese relaties met Rusland in een veiligheids perspectief (zie paragraaf 2). Nederland is een klein land. Dat is relevant omdat kleine landen in de regel aanmerkelijk minder macht en invloed hebben dan

⁵⁷ Bill McSweeney, 'Buzan and the Copenhagen School', *Review of International Studies* vol. 22 (1996) nr.1, 81-93, aldaar 89.

⁵⁸ Ibidem, 90.

⁵⁹ Ibidem, 90.

⁶⁰ Iver B. Neumann, *Uses of the other: the 'East' in European identity formation* (Minneapolis 1998) 1-38.

⁶¹ Henrik Larsen, 'Discourse analysis in the study of European foreign policy', in: Ben Tonra en Thomas Christiansen (red.), *Rethinking European Union foreign policy* (Manchester, 2004) 62-80, aldaar 73-74; Roxanne Lynn Doty, 'Foreign policy as social construction: a post-positivist analysis of U.S. counterinsurgency policy in the Philippines', *International Studies Quarterly* vol. 37 (1993) nr. 3, 297-320, aldaar 306.

grote landen. Ze profiteren daarom van internationale samenwerkingsverbanden die voorzien in collectieve veiligheid.⁶² Deze samenwerking verkleint echter ook de beleidsmogelijkheden van een land. In deze context schreef de politicoloog Laurent Goetschel dat de veiligheidsidentiteit van een klein land de omgang met problemen of uitdagingen in een internationale context vormgeeft.⁶³ Een veiligheidsidentiteit is het product van gedrag uit het verleden, en beeldvorming en mythen die daaraan zijn verbonden over een lange tijdsperiode bij de elite en de populatie van een staat, en bepaalt de perceptie van een staat op het internationale milieu, en zijn eigen capaciteiten.⁶⁴

De Amerikaanse politicoloog Thomas Ilgen aan de andere kant benadert het internationale gedrag van staten in het veiligheidsdomein door zich te richten op de instituties waardoor een staat naar zijn veiligheid kijkt.⁶⁵ Hij verklaart hiermee de breuk in het Atlantisch verbond dat sinds de eeuwwisseling is ontstaan. De instituties die hij bestudeerd zijn de NAVO en de EU. Zij zijn niet tegengesteld aan elkaar – zij vullen elkaar voor een deel zelfs aan – maar kennen wel verschillende opvattingen over veiligheid. Juist nadat de onderlinge afhankelijkheid is afgenomen, zijn de onderlinge verschillen meer zichtbaar geworden, aldus Ilgen.

Deze studie probeert beide benaderingen te combineren, door op zoek te gaan naar de veiligheidsidentiteiten achter de EU en de NAVO. Zij zullen in historisch en politiek perspectief worden geplaatst, zodat duidelijk wordt wat de internationale context was waarin Nederland zich een houding ten aanzien van het conflict in Georgië had aan te meten. Vervolgens worden de aan beide instituties toegekende veiligheidsidentiteiten in casussen als meetlat (of continuüm) gebruikt, waarmee het publieke discours in twee nationale kranten over onderwerpen die zijn gerelateerd aan het conflict in Georgië worden beoordeeld. Neigt de berichtgeving in een krant meer naar de Atlantische, of meer naar de Europese veiligheidsidentiteit?

⁶² Anders Wivel, 'The security challenge of small EU member states: interests, identity and the development of the EU as a security actor', *Journal of Common Market Studies* vol. 43 (2005) nr. 2, 393-412, aldaar 395.

⁶³ Laurent Goetschel, 'The foreign and security policy interests of small states in today's Europe', in: Laurent Goetschel (ed.), *Small states inside and outside the European Union: interests and policies* (Boston etc., 1998) 13-31, aldaar 27-28.

⁶⁴ Ibidem, 28-30.

⁶⁵ Thomas L. Ilgen, 'The Atlantic alliance and the integration of Europe', in: Thomas L. Ilgen (ed.), *Hard power, soft power and the future of the transatlantic relations* (Aldershot, Burlington, 2006) 9-24.

Een Atlantische en Europese veiligheidsidentiteit

Robert Kagan schreef ooit dat Europeanen van Venus komen, en Amerikanen van Mars.⁶⁶ Hiermee bedoelde hij dat Europeanen een heel ander wereldbeeld ontwikkelden, met een heel andere opvatting over macht en veiligheid, dan de Amerikanen. Hij schrijft dit toe aan het verschil in macht; de kracht van de VS tegenover de zwakte van Europa.⁶⁷ Wanneer we de instituties die zijn ontwikkeld om in collectieve veiligheid te voorzien onder de loep nemen, wordt het echter mogelijk om een dieper verschil te onderscheiden, dat het machtsevenwicht overstijgt.

De NAVO om te beginnen is opgericht als bescherming tegen een externe dreiging, en gebruikte blokvorming om deze dreiging te beheersen. Het kenmerk van de leden was een open, liberale staatsinrichting met een kapitalistische economie, waarmee het diametraal aan de gesloten staatsinrichting met een geleide economie van de Sovjetunie stond. De Sovjetunie was de Ander op basis waarvan NAVO-leden zich onderling met elkaar identificeerden. Amerika was dominant; het was als moreel en materieel winnaar uit de Koude Oorlog gekomen. Door deze dominantie heeft de NAVO zich gevormd naar Amerikaanse opvattingen. Die bestaan uit een militaire cultuur waarin de nationale identiteit en zelfs het bestaansrecht van de staat is gebaseerd op gewonnen oorlogen.⁶⁸ De politieke cultuur van de VS is 'modern', waardoor beslissingen snel kunnen worden genomen.⁶⁹ Hierdoor is de NAVO een institutie dat is ingericht op het gebruik van *hard power*, de macht om zaken voor elkaar te krijgen door dwang op te leggen.⁷⁰ Dat maakt dat de NAVO de wereld defensief benadert; het moet de eigen orde beschermen tegen bedreigingen van buitenaf.

De Europese integratie aan de andere kant is een proces dat in gang is gezet als reactie op een interne dreiging: die van onderlinge oorlog. De lidstaten identificeerden zichzelf met de EU⁷¹ door zich af te zetten tegen het 'Oude Europa', dat in de recente geschiedenis tot twee keer toe massale slachtpartijen had gefaciliteerd. Zo vormt het

⁶⁶ Robert Kagan, 'Power and weakness', *Policy Review* vol. 113 (2002) 3-26.

⁶⁷ *Ibidem*, 7.

⁶⁸ Christopher Coker, 'The ESDP: A threat to the transatlantic alliance?', in Thomas L. Ilgen (ed.), *Hard power, soft power and the future of transatlantic relations* (Aldershot, Burlington, 2006) 62.

⁶⁹ Hanna Ojanen, 'The EU and NATO: Two competing models for a common defense policy', *Journal of common market studies* vol. 44 (2006) nr. 1, 57-76, aldaar 69.

⁷⁰ Joseph S. Nye, *Soft power: the means to succes in world politics* (New York, 2004) 5. Daarbij moet worden opgemerkt dat de NAVO intern functioneerde als een voorbeeld van *soft power*, omdat de VS de overige lidstaten met voordeeltjes en bescherming vrijwillig tot lidmaatschap verleide.

⁷¹ Voor de leesbaarheid van de tekst zal de politieke entiteit die is ontstaan als gevolg van de Europese integratie in deze scriptie worden benoemd als EU.

trauma van twee vernietigende oorlogen het bestaansrecht van de EU.⁷² Hieruit volgde dat het economisch model waarmee Europa zichzelf wenste op te bouwen ontworpen was op het creëren van onderlinge afhankelijkheid en het geloof dat samenwerking meer is dan een zero-sum game. De politieke cultuur van de EU is 'postmodern'; de EU kent een meervoudig gelaagd, complex bestuur dat is ingericht op onderhandelingen en consensus.⁷³ De inrichting van het bestuur, het trauma als gevolg van oorlog, de noodzaak van economisch herstel en het succes van de integratie maken dat de EU een institutie is dat zichzelf als internationale actor ziet die vooral gebruik maakt van *soft power*: het vermogen om voor elkaar te krijgen wat men wil door aantrekkelijk te zijn.⁷⁴ Zo is de EU geen blok dat moet worden verdedigd, maar een waardensysteem dat zich voor ieders bestwil juist zou moeten verspreiden. Economische samenwerking met externe partijen is daarin een belangrijk middel om tegenstellingen te overwinnen.

Bestaansrecht, functie en de historische ervaring van beide instituties hebben er zo toe geleid dat ze een ander wereldbeeld hebben ontwikkeld. Niet over wat externe dreiging is, maar over hoe er mee om te gaan. In principe zijn beide interpretaties van veiligheid niet aan elkaar tegengesteld. Ze zijn zelfs complementair, aldus de Britse diplomaat Robert Cooper, die stelt dat het opvallende succes van de Europese soft power nooit mogelijk zou zijn geweest zonder de bescherming van de Amerikaanse hard power.⁷⁵ Na het ineenstorten van de Sovjetunie sloop het sleet echter op de complementariteit tussen NAVO en EU. De EU was minder afhankelijk van de NAVO voor haar veiligheid, terwijl het ideologische verbond dat Amerika met Europa voelde aan gewicht verloor. Daarmee leek de tijd rijp om een eigen Europese defensie-identiteit en gemeenschappelijk buitenlandbeleid te institutionaliseren.

Dat werd mogelijk toen trouwe NAVO-bondgenoot Groot-Brittannië en 'Atlantisch dissident'⁷⁶ Frankrijk elkaar als twee grootste militaire machten vonden op een top in Sint Malo van 1998. Het Europees Veiligheids- en Defensiebeleid dat daar is geboren, werd mogelijk omdat Groot-Brittannië onder Blair toenadering zocht bij het vasteland, nadat het er eerder voor had gepleit om alle aan veiligheid gerelateerde zaken

⁷² Christopher Coker, 'The ESDP: A threat to the transatlantic alliance?' 62-63.

⁷³ Ojanen, 'The EU and NATO', 69 en Steve Marsh, 'EU-Russia security relations and the survey of Russian Federation foreign policy: one year on', *European security* vol. 17 (2008) 185-208, aldaar 193-195.

⁷⁴ Nye, 'Soft power', 5.

⁷⁵ Robert Cooper, 'Hard power, soft power and the goals of diplomacy', in David Held en Mathias Koenig-Archibugi (eds.), *American power in the 21st century* (Cambridge, Malden, 2004), 11.

⁷⁶ Howorth en Keeler 'The EU, NATO and the quest for European autonomy', 8-9.

via de NAVO te blijven behandelen.⁷⁷ Europa kon nu extern beleid gaan voeren dat meer op eigen ideologische leest was geschoeid. Dat de Europese grootmachten elkaar hadden gevonden door een gemeenschappelijk belang, wil echter niet zeggen dat de Unie er opeens eenzelfde veiligheidsidentiteit op na hield.

Dit is bijvoorbeeld terug te zien in de rechtvaardiging van extern Europees optreden. Politicoloog Charlotte Wagnsson ziet twee verschillende manieren om normatieve wenselijkheid te definiëren. Groot-Brittannië vertegenwoordigt de positie dat er een aantal 'heilige' waarden zijn die krachtig moeten worden verdedigd. Dit houdt onder andere in dat het doel de middelen in veel gevallen heiligt. Duitsland en Frankrijk zien normatieve wenselijkheid in samenwerking, het promoten van multilateralisme, het tonen van solidariteit met de armen en de focus op een vredige wereldgemeenschap.⁷⁸ Het is niet moeilijk in deze normatieve opvattingen een parallel te trekken met de veiligheidsopvattingen van de NAVO en de EU. Het is duidelijk dat de trouwe NAVO-bondgenoot Groot-Brittannië een meer Atlantische perceptie op veiligheid heeft dan de continentale grootmachten Frankrijk en Duitsland.⁷⁹ Het is ook duidelijk dat de EU als veiligheidsactor weinig eenheid kent, zoals zichtbaar werd tijdens de Amerikaanse inval van Irak.⁸⁰ Voor dit onderzoek zijn voornamelijk Europese de relaties met Rusland interessant, omdat dat land in oorlog raakte met Georgië. Ook in die relaties wordt de verdeeldheid tussen de lidstaten pijnlijk duidelijk.

Europese verdeeldheid ten aanzien van Rusland

Het einde van de Koude Oorlog betekende niet alleen dat Europa haar plaats in het Atlantisch verbond ter discussie stelde. De EU had zich ook een houding ten aanzien van het nieuwe Rusland aan te meten. Dit proces stond vanzelfsprekend niet los van de toenemende roep om een eigen extern beleid. Symbolisch was daarom dat de eerste gemeenschappelijk Europese strategie van het GBVB (1999) op Rusland was gericht.⁸¹ Juist omdat de Unie zich op dit punt zo graag wilde bewijzen – als internationale actor maar ook als goede partner voor Rusland – bleek deze strategie geen succes. Het was

⁷⁷ Jan Wouters en Frederik Naert, 'Het Veiligheids- en Defensiebeleid van de EU en NAVO's Europese Veiligheids- en Defensie-identiteit: eigenheid en complementariteit', *Instituut voor internationaal recht*, working paper nr. 23 (2002) 6.

⁷⁸ Charlotte Wagnsson, 'Divided power Europe: normative divergences amongst the 'big three'', *Journal of European Public Policy* vol. 17 (2010) nr. 8, 1089-1105, aldaar 1095.

⁷⁹ Hoewel Frankrijk en Duitsland sterkt verschillende militaire culturen hebben, is de perceptie op veiligheid dus min of meer gelijkwaardig. Met de behoefte onafhankelijk van de VS te opereren en het pleiten voor het promoten (i.p.v. verdedigen) van Europese waarden.

⁸⁰ Menon, 'From crisis to catharsis: ESDP after Iraq', 631.

⁸¹ Cologne European Council, 'Conclusions of the Presidency', (4 juni 1999).

geforceerd en niet in staat bestaande tegenstellingen te overwinnen.⁸² Die tegenstellingen werden in 2004 versterkt, nadat er een aantal Oost-Europese- en voormalige Sovjetstaten met een recente geschiedenis van Russische onderdrukking binnen de besluitvormingsstructuur van de EU vielen.

De Europese verdeeldheid werd door Rusland gretig uitgebuit.⁸³ Over waar de breuklijnen precies liggen is echter debat. Bordachev ziet bijvoorbeeld een Frans-Duits-Italiaans blok, een blok met overige lidstaten en een centrale Europese lijn vanuit Brussel.⁸⁴ Kempe ziet ook drie, maar andere groepen lidstaten, te weten: Ruslandsceptici die door ervaringen uit het verleden samenwerking met Rusland blokkeren (denk hier vooral aan de Oost-Europese landen die in 2004 tot EU toetraden), een aantal lidstaten dat zich niet om Rusland druk kan maken (Kempe noemt Portugal en Griekenland) en een aantal voorstanders van gunstige relaties met Rusland (zoals Finland en Duitsland).⁸⁵ De meest toonaangevende bijdrage over de Europese verdeeldheid ten aanzien van Rusland in 2008 is echter de analyse van Mark Leonard en Nicu Popescu, twee leden van de invloedrijke denktank *European council on foreign relations*. Zij zien vijf verschillende groepen landen met elk een eigen houding ten aanzien van Rusland: 'Trojaanse paarden' (landen die Russische belangen verdedigen), 'strategische partners', 'vriendelijke pragmatisten', 'koude pragmatisten' (waar Nederland onder wordt gerekend) en 'nieuwe strijders van de Koude Oorlog'.⁸⁶

Deze vijf groepen zijn door Leonard en Popescu beoordeeld op basis van twee beleidsparadigma's die als het ware twee uitersten van een continuüm vormen. Aan de ene kant staat een benadering waarbij Rusland als een potentiële partner wordt gezien die langzaam naar de EU toegeroepen kan worden door een proces van 'creeping integration'. Daarbij is het uitgangspunt dat Europa Rusland het beste zo veel mogelijk kan laten integreren in de Europese instituties en laten investeren in de Europese economische sectoren (zoals de energiemarkt). Aan de andere kant staat een benadering die Rusland primair als een bedreiging ziet. Volgens deze benadering moet het

⁸² Hiski Haukkala, 'The making of the European Union's common strategy on Russia', *UPI working papers* nr. 28 (2000) 44.

⁸³ Anke Schmidt-Felzmann, 'All for one? EU member states and the Union's common policy towards the Russian Federation', *Journal of Contemporary European Studies* vol. 16 (2008) nr. 2, 169-187, aldaar 170-171.

⁸⁴ Timofei F. Bordachev, 'Odd insider' perspective. A Russian perspective', in: Charles Grant, Jeffrey Gedmin en Timofei Bordachev, *The strategic implications of the EU's crisis*, working paper European Security Forum nr. 21 (2006) 18.

⁸⁵ Iris Kempe, 'Beyond bilateralism: Adjusting EU-Russian relations', Bertelsmann Group for Policy Research, nr. 12 (2007) 1-2.

⁸⁶ Leonard en Popescu, 'A power audit of EU-Russia relations', 2.

Russische expansionisme en gebrek aan democratie en democratische waardenkader worden teruggebracht door een beleid van 'soft containment'. Dat kan bijvoorbeeld door Rusland uit de G8 te gooien, Georgië tot de NAVO te laten toetreden of raketschilden te bouwen.

Dit zijn zoals gezegd twee uitersten, die niet naar de letter corresponderen met het beleid van lidstaten. Het is echter niet moeilijk de overeenkomst te zien met de Atlantische en Europese veiligheidsopvattingen. Zo ligt soft containment dicht bij de veiligheidsopvatting van de NAVO, met defensieve maatregelen die Russische assertiviteit ten einde de status van wereldmacht te herwinnen moeten beheersen. Integratie daarentegen lijkt een typisch Europese oplossing gericht op onderlinge afhankelijkheid, economische vooruitgang, onderhandelen en consensus, om conflict te voorkomen.

Conclusie

Aan de hand van historische en politieke ontwikkelingen is een Europese externe identiteit geformuleerd op basis waarvan beleid wordt gevoerd waarbij tegenstellingen tussen staten of andere politieke entiteiten worden overwonnen door het versterken van onderlinge afhankelijkheid. Er bestaat een politiek alternatief voor het externe beleid van de EU, met een andere identiteit dat uitmondt in een andere manier van omgang met externe dreiging: de NAVO. De Atlantische veiligheidsidentiteit die met de NAVO kan worden geassocieerd is er op gericht tegenstellingen tussen landen te beheersen door ervoor te zorgen dat de opponent zo min mogelijk invloed uit kan oefenen.

2. DE NEDERLANDSE REACTIE OP DE OORLOG IN GEORGIË

In de inleiding van dit onderzoek wordt gerefereerd aan een ogenschijnlijke tegenstelling tussen de publieke opinie en de opstelling van de Nederlandse regering in aanloop naar het formeren van een gemeenschappelijk Europees standpunt in reactie op het conflict. Het is nu zaak om vast te stellen in hoeverre er inderdaad kan worden gesproken van een tegenstelling. Hiertoe zullen het Nederlandse regeringsbeleid en de het debat in de Volkskrant respectievelijk de Telegraaf uiteen worden gezet. Is er sprake van een verschil en kan dat worden teruggebracht tot een afwijkende veiligheidsidentiteit, zoals die in het hoofdstuk hiervoor uiteen zijn gezet?

Het Nederlandse regeringsbeleid ten aanzien van de oorlog in Georgië, 2008

Het is allereerst belangrijk om op te merken dat het conflict tussen Georgië en de separatistische regio's Abchazië en Zuid-Ossetië, dat de kern is van het conflict tussen Rusland en Georgië, speelde sinds het uiteenvallen van het Sovjetimperium na 1991. De twee autonome provincies wensten zich niet onder Georgisch gezag te voegen. Hierop brak een conflict uit dat in 1992 werd 'bevroren'. De wapenstilstand zou worden gehandhaafd door Rusland.⁸⁷ Hiermee bereikte de provincies de facto onafhankelijkheid, al werden ze door geen land ter wereld erkend. Na de Rozenrevolutie van 2003 werd Michail Saakasjvili verkozen tot Georgisch president, onder andere op de belofte om Abchazië en Zuid-Ossetië weer onder Georgisch gezag te brengen. Wat volgde was een serie incidenten waardoor de relaties met Rusland, dat sowieso al ongelukkig met het nieuwe prowesterse bewind van Saakasjvili was, verslechterden.⁸⁸

Gezien die incidenten is het niet gek dat de Nederlandse regering aanvankelijk niet meteen reageerde toen gewelddadigheden tussen Georgische en Zuid-Ossetse militieën eind juli 2008 toenamen. Interpretaties over wat er in die periode precies gebeurde verschillen sterk afhankelijk van waar de informatie vandaan komt, maar wat op dat moment vast stond was dat Georgische troepen in de nacht van 7 op 8 augustus een aanval uitvoerden op de Zuid-Ossetse hoofdstad Tschinvali.⁸⁹ Daarop besloot

⁸⁷ Roy Allison, 'Russia resurgent? Moscow's campaign to 'coerce Georgia to peace', *International Affairs* vol. 84 (2008) nr. 6, 1145-1171, aldaar 1146.

⁸⁸ Onder andere een serie handelsembargo's (fruit en wijn) en een spionagezaak in 2006-2007, met daarnaast een ongekennde toename van het Georgisch militair budget (140%): 'Militaire uitgaven stijgen wereldwijd met 3,5%', *NRC Handelsblad* (13-06-2006). Zie ook: 'Moskou escaleert conflict om wijn', *NRC Handelsblad* (06-04-2006), 'Georgië arresteert vier Russische officieren wegens spionage', *NRC Handelsblad* (28-09-2006) en 'Grensblokkade met mandarijnen', *NRC Handelsblad* (10-01-2007).

⁸⁹ Allison, 'Russia resurgent?', 1147.

Rusland extra militairen het gebied in te sturen, om Georgië – dat verweten werd het staakt-het-vuren te breken – terug te dringen. Dat gebeurde met veel machtsvertoon, en Rusland drong dan ook binnen de kortste keren Georgisch grondgebied binnen. 5 dagen na het uitbreken van open conflict, op 12 augustus 2008, onderhandelde de Franse president en op dat moment EU-voorzitter Nicolas Sarkozy een staakt-het-vuren, dat overigens geen direct einde aan het geweld maakte.⁹⁰

Het was in aanloop naar de spoedvergadering van de Europese ministerraad op 13 augustus dat de Nederlandse regering bij monde van staatssecretaris Frans Timmermans van zich liet horen, zonder overigens al te veel te zeggen. Zowel voor als na de vergadering zei hij dat het beëindigen van gewelddadigheden absolute prioriteit genoot, Europa daar met gemeenschappelijke stem een rol in kon vervullen maar dat het ingaan op de schuldvraag daar geen bijdrage aan zou leveren.⁹¹ Een paar dagen later, rond de ministeriële bijeenkomst van de Noord-Atlantische Raad, was minister van Buitenlandse Zaken Maxime Verhagen iets stilliger door te zeggen dat ten aanzien van Rusland “niet gedaan kan worden alsof er niets is gebeurd”, maar dat “we ook geen stappen [moeten] doen die we later betreuren.”⁹² Hij doelde daarmee op de beëindiging van de dialoog in de zogeheten NAVO-Rusland Raad. Volgens Nederland moest de dialoog juist openblijven en mochten er ‘geen vergaande conclusies worden getrokken over het voortbestaan van de NRR.’⁹³ Ook op Kamervragen met betrekking tot de schuldvraag weigerde Verhagen in te gaan. Hij noemde het Russische geweld desgevraagd ‘buitensporig’, maar conclusies werden daar expliciet niet aan verbonden.⁹⁴

Het uiteindelijke document waarin de Raad van de EU een gemeenschappelijk standpunt formuleert veroordeelt de Russische unilaterale erkenning van Abchazië en Zuid-Ossetië (op 26 augustus 2008), benadrukt dat staten zelfbeschikkingsrecht hebben, maar formuleert geen stok achter de deur op basis waarvan deze uitspraken kracht bij gezet kunnen worden.⁹⁵ In het document zelf wordt al gesteld dat ‘there is no desirable

⁹⁰ Vicken Cheterian, ‘The august war in Georgia: from ethnic conflict to border wars’, *Central Asian Survey* vol. 28 (2009) nr. 2, 155-170, aldaar 156.

⁹¹ ‘Timmermans: oplossen conflict Georgië prioriteit EU’, *Trouw* (13-08-2008) en uitspraken gedaan door Timmermans in het televisieprogramma NOVA, in de uitzending van 13 augustus 2008.

⁹² ‘Verhagen: Rusland moet troepen nu echt terugtrekken’, *ANP* (19-08-2008).

⁹³ ‘Brief van de minister van Buitenlandse Zaken’, Tweede Kamer, vergaderjaar 2007-2008, 28 676, nr. 63 (27 augustus 2008).

⁹⁴ Aanhangsel tot het Verslag (Tweede Kamer), blz. 6717, 3297 en blz. 6719-6720, 3298 (20 augustus 2008).

⁹⁵ Presidentiële conclusies van de buitengewone Europese Raad op 01-09-2008, The Council of the European Union (06-10-2008) 12594/2/08 REV 2, punt 2, 3, 10 en 11.

alternative to a strong relationship, based on cooperation, trust and dialogue.’⁹⁶ Dit slaat natuurlijk op Rusland, dat zich aan de internationale normen had te houden, maar ook op Europa dat het zich eigenlijk niet zegt te kunnen veroorloven om met strafmaatregelen voor Rusland aan te komen.

Daarmee werd de hoop van Verhagen werkelijkheid. Hij zei voorafgaand aan de bijeenkomst van de Raad dat hij hoopte ‘op eensgezindheid in een duidelijke veroordeling in de richting van Rusland voor de erkenning van de Georgische regio’s.’⁹⁷ “Tegelijk wil ik niet een verdere confrontatiespiraal van tegen elkaar opbieden ten opzichte van Rusland,” voegde hij daar aan toe.⁹⁸ Nederland voegde zich daarmee bij een meerderheid van EU-lidstaten die geen heil zag in strafmaatregelen tegen Rusland.⁹⁹ Daarmee kan worden geconcludeerd dat de Nederlandse positie in aanloop naar het formuleren van een gemeenschappelijk Europees standpunt is geweest dat de beschuldigende vinger niet mocht worden geheven (al werd de erkenning van Abchazië en Zuid-Ossetië wel veroordeeld) en dat er van strafmaatregelen (nog) geen kon zijn. Ook niet enkele weken nadat er een officieel staakt-het-vuren lag, dat met regelmaat door de Russen werd geschonden. Het uitgangspunt van de relaties met Rusland bleef het voeren van dialoog en het versterken van samenwerking. Kortom: geen containment maar integratie in de vorm van aanhoudende betrokkenheid was de manier om Rusland weer aan de internationale mores te houden.

De Nederlandse publieke reactie in de Volkskrant en de Telegraaf

Wat werd daar tegenover gesteld vanuit het publieke debat? In de Volkskrant werd het conflict in de eerste dagen benaderd als een lokaal conflict, waarbij de strijdende partijen elkaar dusdanig tegenspraken dat er van een ‘hoofdschuldige geen sprake kan zijn.’¹⁰⁰ Toch kon Saakasjvili, als leider van een internationaal erkende regering die zich bovendien uitgesproken prowesters profileerde, rekenen op meer kritiek dan de separatisten. Hij maakte een fout door in de ‘Russische val te lopen,’¹⁰¹ wat hij bovendien met zo veel bombarie deed dat zijn goede intenties in twijfel werden

⁹⁶ Ibidem, punt 10.

⁹⁷ Geen verdere confrontatie met Rusland’, *ANP* (01-09-2008).

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ ‘Liever Georgië helpen dan Rusland straffen’, *Trouw* (01-09-2008).

¹⁰⁰ ‘Rust op Kaukasus van korte duur’, *De Volkskrant* (08-08-2008).

¹⁰¹ ‘Georgië kiest voor wanhoopsoffensief; Kaukasisch kruitvat’, *De Volkskrant* (09-08-2008) en een ingezonden brief in: ‘Forum’, *De Volkskrant* (09-08-2008).

getrokken.¹⁰² Ook klonk het verwijt dat het Westen Saakasjvili niet krachtig genoeg tot bedaren maande.¹⁰³

Dat perspectief veranderde toen Rusland zich met harde hand in het conflict mengde. Rusland werd verweten verder te gaan dan strikt het bewaren van de rust in de regio, waarbij het Georgische leger met grote overmacht en snelheid werd overrompeld.¹⁰⁴ Kon het zijn dat Rusland het nodige voordeel uit het conflict dacht te kunnen halen, vroeg een commentator in de krant zich af.¹⁰⁵ Er werd mede om die suggestie geconstateerd dat het 'niet moeilijk [is] partij te kiezen [in het conflict]. Maar de bommen die nu op Tschinvali vallen verdient niemand,' waarmee werd verwezen naar het feit dat er ook sprake was van Georgische agressie.¹⁰⁶

In de krant van 12 augustus, nadat Rusland ook militaire acties buiten de afvallige provincies had uitgevoerd, was vooral een weergave van de propagandaoorlog die het conflict met zich meebrengt te lezen.¹⁰⁷ Hoewel het Georgische perspectief daarin al dominant was, werd de teneur op 13 augustus (de dag nadat er een bestand door beide partijen is getekend) uitgesproken anti-Russisch. Georgië werd neergezet als verliezer en slachtoffer van een conflict waarin Rusland vooral een punt naar de wereld wilde maken.¹⁰⁸ Hoewel er aandacht bleef voor de complexiteiten van het conflict, werd het Rusland zwaar aangerekend dat de 'antieke' vorm van oorlogvoering veel onnodige slachtoffers heeft gemaakt,¹⁰⁹ waarbij het internationaal recht bovendien werd geschonden.¹¹⁰ Ook werd er voor het eerst nagedacht over hoe het Westen zou moeten reageren. Marcel de Haas (Ruslandkenner van Clingendael) pleit voor versnelde Georgische en Oekraïense toetreding tot de NAVO,¹¹¹ en Volkskrantjournalist Jan Hunin vergelijkt de westerse inactiviteit tijdens het conflict zelfs met München 1938.¹¹²

¹⁰² 'Rusland bestookt Georgië', *De Volkskrant* (09-08-2008).

¹⁰³ 'Oproep aan strijdende partijen te gaan praten', *De Volkskrant* (09-08-2008).

¹⁰⁴ 'Russische reactie is troef voor Saakasjvili', *De Volkskrant* (11-08-2008).

¹⁰⁵ 'Het kruisvat dat Kaukasus heet', *De Volkskrant* (11-08-2008).

¹⁰⁶ 'Mijn vrienden hadden gelijk: het zijn fascist!', *De Volkskrant* (11-08-2008). Artikel van gelijke strekking: 'Boven de stad hangt een enge stilte', *De Volkskrant* (11-08-2008).

¹⁰⁷ Zoals teleurgestelde Georgiërs die meer van de VS hadden verwacht: 'Georgiërs teleurgesteld in Amerikaanse houding', *De Volkskrant* (12-08-2008), een interview met respectievelijk een Zuid-Osseet en een Georgiër uit Nederland: 'President Saakasjvili is nog erger dan Karadzic', *De Volkskrant* (12-08-2008) en 'De Russen doen net alsof ze vrede willen', *De Volkskrant* (12-08-2008), en een opiniestuk de hand van Saakasjvili: 'Oorlog in Georgië gaat om toekomst van Europa', *De Volkskrant* (12-08-2008). Uitzondering is een artikel over de hernieuwde dreiging vanuit Rusland die nu weer uitgaat voor nieuwe EU-lidstaten: 'Polen weet wat het betekent onder het Russische juk te leven', *De Volkskrant* (12-08-2008).

¹⁰⁸ 'Saakasjvili lijdt een pijnlijke nederlaag', *De Volkskrant* (13-08-2008), 'Georgië werd te prowesters', *De Volkskrant* (13-08-2008), en 'Saakasjvili staat bijna met lege handen', *De Volkskrant* (14-08-2008).

¹⁰⁹ 'Antieke oorlog', *De Volkskrant* (13-08-2008).

¹¹⁰ 'Het recht vecht mee op de Kaukasus', *De Volkskrant* (13-08-2008).

¹¹¹ 'NAVO moet Georgië snel kandidaat-lid maken', *De Volkskrant* (13-08-2008).

¹¹² 'Europa zou tanden aan Moskou moeten laten zien', *De Volkskrant* (13-08-2008).

Daartegenover staat een artikel van de Russische ambassadeur in Nederland, die de Russische interpretatie van het conflict uiteenzet.¹¹³

In de periode die volgt is er vooral ruimte voor reflectie op het onvermogen van de EU om krachtig te reageren. Dat zou volgens sommige commentatoren (en ingezonden brieven!)¹¹⁴ ook helemaal niet verstandig zijn, omdat een 'ideologische krachtmeting'¹¹⁵ het risico van 'vijanddenken'¹¹⁶ met zich zou dragen, wat op zijn beurt het gemeenschappelijk belang, dat ook tussen de VS en Rusland nog altijd bestaat, zou ondermijnen.¹¹⁷ Precies dat gebeurde in Georgië, volgens een in de krant gepubliceerd stuk van Thomas L. Friedman, die het maar blijven uitbreiden van de NAVO onder de regeringen Clinton en Bush in het licht van de gebeurtenissen in Georgië 'dom' vond.¹¹⁸

Toch is het beeld dat het Russische optreden een risico zou vormen voor Europa's toekomst dominant. Moest Europa niet optreden tegen een land dat het zelfbeschikkingsrecht van zijn buurstaten niet erkent,¹¹⁹ met Oekraïne als volgend dreigend slachtoffer?¹²⁰ Deze vraag leidde tot frustratie over de terughoudendheid van andere EU-lidstaten, zoals Spanje en Italië, maar vooral Duitsland.¹²¹ De EU werd verweten dat zorgen over de continuïteit van de energieleveringen uit Rusland raadgever zijn geweest bij haar terughoudendheid.¹²²

De EU moest zich realiseren dat het te maken had met een nieuwe realiteit. Zoals een commentator het verwoordde: 'de ruige wereld van de machtspolitiek is terug.'¹²³ Het idee dat de democratie zich vanzelf verspreidt leek na de oorlog in Georgië niet meer houdbaar. Daarom werd het cruciaal bevonden dat Europa zich zou verenigen en minder afhankelijk zou worden van Russische energie, bijvoorbeeld door de

¹¹³ 'Zie de feiten onder ogen: Saakasjvili is een agressor', *De Volkskrant* (13-08-2008).

¹¹⁴ 'Forum', *De Volkskrant* (18-08-2008) en 'Forum', *De Volkskrant* (21-08-2008).

¹¹⁵ 'Niet getreurd om nederlaag Amerika', *De Volkskrant* (18-08-2008).

¹¹⁶ 'Vijanddenken', *De Volkskrant* (18-08-2008).

¹¹⁷ 'Steun Rusland nodig tegen Iran', *De Volkskrant* (27-08-2008).

¹¹⁸ 'De kortzichtigheid van zowel Clinton als Bush', *De Volkskrant* (22-08-2008).

¹¹⁹ 'Reacties: Georgië', *De Volkskrant* (18-08-2008); 'Geen begrip voor Russisch imperialisme', *De Volkskrant* (29-08-2008).

¹²⁰ 'Oekraïne en Georgië tussen NAVO en Russische verleden', *De Volkskrant* (18-08-2008).

¹²¹ 'De week van Georgië en de oorverdovende Duitse stilte', *De Volkskrant* (15-08-2008); 'Duitsland voelt zich niet vrij tegenover Moskou', *De Volkskrant* (21-08-2008); 'Amerikanen zaten achter conflict', *De Volkskrant* (23-08-2008), waarin opvallend cynisch wordt bericht over een Duitse paneldiscussie met wetenschappers, politici en journalisten.

¹²² 'Europa verdeeld over conflict Georgië', *De Volkskrant* (15-08-2008).

¹²³ 'De ruige wereld van de machtspolitiek is terug', *De Volkskrant* (23-08-2008).

energiestromen de diversifiëren.¹²⁴ Op die manier zou de EU ook echt een stok achter de deur hebben wanneer het ferm stelling zou moeten nemen ten aanzien van Rusland.¹²⁵

Zo kan worden geconcludeerd dat de berichtgeving en opinie in de Volkskrant vanaf het uitbreken van de oorlog tot het moment dat de EU een gemeenschappelijk standpunt ten aanzien van het conflict had geformuleerd, overwegend kritisch is op het Russische optreden. Dat optreden past niet in de westerse democratische wereldorde en moest krachtig worden veroordeeld. Er zou bovendien een politieke gedachte achter zitten waartegen de EU zich diende te wapenen, omdat een situatie waarbij Europa te afhankelijk zou zijn van een machtswellustig Rusland zeer onwenselijk werd geacht.

Opvallend is dat de Volkskrant het conflict vanuit een Europees perspectief beschouwt. Dat betekent dat er vooral aandacht is voor de impact van de nieuwe Russische politiek op de EU, die daarom ook centraal staat wanneer er over het te voeren beleid ten aanzien van Rusland wordt gesproken. Het is opvallend dat de Nederlandse regering niet direct wordt aangesproken; men lijkt het er over eens dat dit soort diplomatie alleen in gemeenschappelijk Europees verband gevoerd kan worden.

In de Telegraaf lag dit perspectief iets anders. Daar was vooral aandacht voor het conflict als 'proxy' van de oude tegenstellingen tussen de VS en Rusland. In vergelijking met de Volkskrant kwam de berichtgeving er in de Telegraaf daarom wat ongenueanceerder uit. Dit komt voor een deel omdat er in de Telegraaf een stuk minder ruimte voor buitenlandse berichten is ingeruimd. Zo begon de berichtgeving over het conflict pas nadat Rusland militair intervenueerde.¹²⁶ Ook werd meteen de conclusie getrokken dat Rusland het Westen met deze oorlog zou straffen voor de plannen om de NAVO met Georgië uit te breiden en voor de westerse onafhankelijkheidsverklaring van Kosovo, waar Rusland niet mee had ingestemd.¹²⁷

Het perspectief is als gevolg daarvan relatief eenzijdig. Er werd in de maand augustus 2008 in totaal slechts twee keer vermeld dat Saakasjvili een misrekening zou hebben gemaakt door militairen naar Zuid-Ossetië te sturen.¹²⁸ Ook is er op 12 augustus

¹²⁴ 'Moskou zet westen betaald voor Kosovo', *De Volkskrant* (27-08-2008), 'Saakasjvili houdt EU bij de les', *De Volkskrant* (15-08-2008), en 'Rusland zet ambities op het spel', *De Volkskrant* (23-08-2008).

¹²⁵ 'De week van Kleinduimpje Europa en de Russische energiereus', *De Volkskrant* (23-08-2008). Dat het westen hard op moet treden tegen 'nihilistische regimes' wordt betoogd door Dirk-Jan van Baar: 'Goed dat Bush op schurkenjacht ging', *De Volkskrant* (18-08-2008).

¹²⁶ 'Rusland in oorlog met Georgië; president vraagt Westen om hulp', *De Telegraaf* (09-08-2008).

¹²⁷ 'EU en NAVO extreem bezorgd', *De Telegraaf* (09-08-2008), en 'Strijd om Zuid-Ossetië is pure machtspolitiek', *De Telegraaf* (09-08-2008).

¹²⁸ 'Onbesuisd gokken', *De Telegraaf* (12-08-2008), en 'Verenigd, maar bang', *De Telegraaf* (12-08-2008).

een interview met de Russische gezant Maslennikov in de krant te lezen.¹²⁹ Verder is de teneur vooral dat Georgië het slachtoffer zou zijn van Russische agressie.¹³⁰ En dat deze agressie ook een bedreiging zou vormen voor het Westen.¹³¹ Wat niet heeft meegeholpen voor de beeldvorming is de dood van de Nederlandse RTL-cameraman Stan Storimans, die was geraakt door een Russische clusterbom. Zijn dood is in de Telegraaf een stuk breder uitgemeten dan in de Volkskrant, en zal daarom ook een grotere impact hebben gehad op de Telegraaf-lezers.¹³²

In vergelijking met de Volkskrant was er in de Telegraaf relatief weinig ruimte voor opinie. Dat betekent dat er ook iets minder expliciet werd gereflecteerd op de manier waarop Nederland zou moeten reageren op de internationale gebeurtenissen. Wat wel doorklinkt, is kritiek op de EU. Dat zou zwak, verdeeld en bovendien sterk afhankelijk van Rusland zijn.¹³³ Al te veel aandacht is daar echter niet voor, omdat de oorlog vooral werd gepresenteerd als een conflict tussen het Westen dat onder leiding van de VS de invloedssfeer uit zou breiden, en Rusland dat daar met het binnenvallen van Georgië tegen op trad.¹³⁴ Meer dan eens werd de vraag gesteld waarom het Westen – dat zo vaak steun betuigde aan president Saakasjvili – niet te hulp schoot op het moment dat Georgië het echt nodig had.¹³⁵

Grote woorden en Koude Oorlogstaal werden daarbij niet geschuwd. De separatisten in Zuid-Ossetië en Abchazië zouden ‘rebellens’ zijn,¹³⁶ en de oorlog werd vergeleken met de Conferentie van München (1938) en de Praagse Lente (1968).¹³⁷ Bovendien werd er gewaarschuwd voor mogelijke volgende slachtoffers van de

¹²⁹ ‘Georgië verdraait alles’, *De Telegraaf* (12-08-2008).

¹³⁰ ‘Verschrikkingen in Georgië; ‘Russische beer is los’, *De Telegraaf* (10-08-2008); ‘Russische beer is los’, *De Telegraaf* (10-08-2008); ‘Georgië blaast aftocht; ‘Georgië buigt voor Rusland’, *De Telegraaf* (11-08-2008); ‘Shota Arveladze is wanhoop nabij’, *De Telegraaf* (11-08-2008); ‘Verwarring door bestand Georgië’, *De Telegraaf* (14-08-2008).

¹³¹ ‘Oorlog bedreigt olietoevoer Westen’, *De Telegraaf* (13-08-2008); ‘Tijd van Koude Vrede; Westen vreest voor uitbreiden crisis Kaukasus’, *De Telegraaf* (28-08-2008).

¹³² ‘Akkermans in shock; ‘Ooit word ik zelf ook wereldnieuws’, *De Telegraaf* (13-08-2008); ‘Cameraman sneuvelt in hel van Kaukasus’, *De Telegraaf* (13-08-2008); ‘Weet Stans vrouw het al?’, *De Telegraaf* (13-08-2008); ‘Clusterbom trof Storimans’, *De Telegraaf* (16-08-2008). De berichtgeving in De Volkskrant is minder sensationeel, en meer gericht op de persoon Stan Storimans en het vak van oorlogsjournalist: ‘Cameraman RTL tijdens beschieting in Georgië omgekomen’, *De Volkskrant* (13-08-2008); ‘Rouwdouwer maakte bij nacht en ontij klasseshots’, *De Volkskrant* (13-08-2008); ‘Pers steeds vaker gezien als partij in een conflict’, *De Volkskrant* (14-08-2008).

¹³³ Georgiërs verbitterd; weinig hoop dat reis Sarkozy echt vrede brengt’, *De Telegraaf* (13-08-2008), en: ‘EU lief voor Moskou’, *De Telegraaf* (14-08-2008).

¹³⁴ ‘Het bitter van de Russen’, *De Telegraaf* (15-08-2008); ‘Groot spel op de Kaukasus’, *De Telegraaf* (16-08-2008); ‘Schuivende grootmachten’, *De Telegraaf* (23-08-2008).

¹³⁵ Georgiërs verbitterd; weinig hoop dat reis Sarkozy echt vrede brengt’, *De Telegraaf* (13-08-2008); ‘Watuzezt’, *De Telegraaf* (14-08-2008).

¹³⁶ ‘Steun Rusland voor rebellen’, *De Telegraaf* (26-08-2008).

¹³⁷ ‘Watuzezt’, *De Telegraaf* (15-08-2008); ‘Even proeven van de vrijheid; Sovjetinval maakte einde aan Praagse lente’, *De Telegraaf* (17-08-2008).

hernieuwde Russische ‘imperialistische en revisionistische’¹³⁸ politiek, waarvan Oekraïne de voornaamste zou zijn.¹³⁹ Ook de Baltische staten en Polen kregen de ruimte hun zorgen te uiten.¹⁴⁰ Dat deze framing van het conflict de uitwerking op het lezerspubliek niet heeft gemist, blijkt uit een door de Telegraaf gehouden opiniepeiling waarin 58% van de respondenten vreest voor een terugkeer naar de tijd van de Koude Oorlog.¹⁴¹ Daarin werd onder meer ook benadrukt dat een meerderheid vond dat het Westen niet mocht buigen voor Russische intimidatie.

Conclusie

Dat is een mooie samenvatting van het beeld dat ontstaat bij het bestuderen van de verslaggeving en de teneur in de Telegraaf. Hoewel men dus niet echt expliciet ingaat op de vraag hoe Nederland zou moeten reageren, is er kritiek op het westerse apathische optreden, werd Rusland hard veroordeeld en klonk in die veroordeling Koude Oorlogsretoriek door. Zo ontstaat het beeld dat Rusland een gevaar zou zijn dat beheerst zou moeten worden. Hoewel dit in nuance verschilt van het beeld dat uit de Volkskrant naar voren komt – de Volkskrant pleit meer voor een Europese oplossing – is de gemene deler dat er stevige kritiek op Rusland doorklonk, waartegen moet worden opgetreden. Maar dat was niet het beleid van de EU, dat werd verdedigd door de Nederlandse regering. Dat beleid kenmerkt zich door neutraliteit en een terughoudende positie ten aanzien van het opleggen van sancties aan Rusland.

Deze vaststelling alleen is echter niet genoeg om conclusies te trekken over de manier waarop buitenlands beleid tot stand komt in de context van Europese integratie op dat gebied. Deze analyse levert met andere woorden lang niet genoeg bewijs om te stellen dat er een problematische dichotomie tussen regeringsbeleid en publieke opinie bestaat. De publieke opinie hoeft immers geen rekening te houden met de context van de internationale betrekkingen. Het heeft daarom de luxe dat het voornamelijk op normatieve basis kan reageren, zonder verantwoordelijkheid te dragen voor de mogelijke gevolgen van het beleid. Dit onderzoek zal in de volgende hoofdstukken daarom proberen te achterhalen in hoeverre het verschil in opvattingen over hoe met het assertieve Rusland wijst op een problematische tegenstelling. Er zal daarom worden gezocht naar de continuïteit van de tegenstelling.

¹³⁸ ‘Russische burens steeds nerveuzer’, *De Telegraaf* (16-08-2008).

¹³⁹ Oekraïne in Russisch vizier’, *De Telegraaf* (19-08-2008).

¹⁴⁰ Supranoot 52, en: ‘Tijd van Koude Vrede; Westen vreest voor uitbreiden crisis Kaukasus’, *De Telegraaf* (28-08-2008).

¹⁴¹ ‘Vrees voor nieuwe Koude Oorlog; Westen te afhankelijk van Russische energie’, *De Telegraaf* (19-08-2008).

3. HET CONFLICT IN GEORGIË IN HET PERSPECTIEF VAN DE EUROPEES-RUSSISCHE RELATIES

De continuïteit van de tegenstelling tussen de Nederlandse publieke opinie en het Nederlandse regeringsbeleid tijdens de oorlog in Georgië kan niet worden geïdentificeerd zonder een grondig inzicht van de oorlog in Georgië en de internationale processen die daarmee gemoeid gingen. Welke belangen hebben het Nederlandse Ruslandbeleid in aanloop naar het conflict gevormd? Als dat duidelijk is wordt het mogelijk het regeringsbeleid op de relevante onderwerpen te vergelijken met de publieke opinie, om zo te verifiëren of de tegenstelling uit het vorige hoofdstuk duurzaam of had hoc is. Daartoe volgt hier een analyse op basis van secundaire literatuur, ten einde te ontrafelen welke belangen er tijdens het conflict in Georgië op het spel stonden voor Europa en Nederland. Daarvoor zal het conflict hier worden geplaatst in de context van de Europees-Russische relaties, zodat duidelijk wordt welke belangen er op het spel stonden.

De Europees-Russische relaties in aanloop naar het conflict, 1992-2008

De oorlog in Georgië is een incident dat past in het proces waarbij de relaties tussen Rusland en het Westen sinds het aantreden van president Poetin zijn getroebleerd, culminerend in de annexatie van de Krim en de aanhoudende oorlog in Oost-Oekraïne.¹⁴² Het conflict kent een openlijk prowesterse speler met ambities om in de toekomst tot de EU toe te treden (Georgië) en een tegenstander die deze houding bekritiseert (Rusland).¹⁴³ Met Rusland als grootste buurland en een van de belangrijkste handelspartners vraagt het conflict dus dat de EU weet te laveren tussen het zo min mogelijk schaden van de relaties met Rusland terwijl het toch laat zien op te komen voor landen die zich staatkundig wensen in te richten volgens het Europese model. Europese afzijdigheid was daarom, ook door de nabijheid van het conflict bij Europese grenzen, geen optie.

De Europese relaties met de Russische Federatie waren sinds het begin echter al problematisch. Ondanks alle intenties, verdragen en mooie woorden die tussen de EU en Rusland zijn uitgesproken, gesloten of gevallen sinds de val van het Sovjetrijk, hebben de relaties altijd een zekere mate van ambiguïteit behouden. Perioden van samenwerking

¹⁴² Beschreven door: Hiski Haukkala, 'From cooperative to contested Europe? The conflict in Ukraine as a culmination of a long-term crisis in EU-Russia relations', *Journal of Contemporary European Studies* vol. 23 (2015) nr. 1, 25-40.

¹⁴³ Laure Delcour en Katarzyna Wolczuk, 'Spoiler of facilitator of democracy? Russia's role in Georgia and Ukraine', *Democratization* vol. 22 (2015) nr. 3, 459-478, aldaar 466-468.

zijn consequent afgewisseld met perioden van conflict.¹⁴⁴ Het contrast met de voorgaande situatie voedde echter een Europees optimisme; vanaf de oprichting van de EEG was immers sprake geweest van een onmiskenbare en continue militaire dreiging uit het oosten. Toch betekende het uiteenvallen van de Sovjetunie niet het einde van de dreiging uit het oosten, zoals veel Europese leiders wilden doen geloven.¹⁴⁵

De militaire dreiging van de Sovjetunie was misschien komen te vervallen met de oprichting van de Russische Federatie, wanneer dreiging breder wordt begrepen als bedreiging voor de *stabiliteit* van de lidstaten (en van de EU in het algemeen) dan ligt dat anders. IB-historicus Richard Ullman omschreef een bedreiging van nationale veiligheid als 'an action or sequence of events that (...) threatens significantly to narrow the range of policy choices available to the government of a state or to private, nongovernmental entities (persons, groups, corporations) within the state'.¹⁴⁶ Met dit ruimere begrip van nationale veiligheid vormt Rusland wel degelijk een bedreiging voor de EU en haar lidstaten.

De kiem hiervan ligt in een grote onderlinge afhankelijkheid aangevuld met een minstens zo grote kloof. De belangrijkste oorzaak van die kloof is een verschillend wereldbeeld.¹⁴⁷ Met name over het begrip soevereiniteit houden beide entiteiten er uiteenlopende ideeën op na, waarbij Rusland door zijn strikte Westfaalse opvatting vaak zeer geïrriteerd reageert op Europese bemoeienis – bijvoorbeeld ten behoeve van mensenrechten.¹⁴⁸ Daarnaast geldt dat Moskou er (zeker) sinds het aantreden van Poetin de grootst mogelijke waarde aan hecht om zo snel mogelijk weer als wereldmacht te worden erkend.¹⁴⁹ Dit leidt tot vaak onverenigbare belangen met de EU en Russische irritatie over de EU-uitbreiding van 2004, toen een deel van het voormalige Sovjetrijk zich bij de EU aansloot.¹⁵⁰

De EU aan de andere kant is gebouwd op een soevereiniteitsopvatting waarbij het verspreiden en versterken van democratie ten koste gaat van individuele soevereiniteit. Dat het westen Rusland als volwaardige wereldmacht zal erkennen en behandelen - dat wil zeggen: geen bemoeienis met interne aangelegenheden – lijkt onwaarschijnlijk

¹⁴⁴ Cristian Nitoiu, 'EU-Russia relations: between conflict and cooperation', *International Politics* vol. 51 (2014) nr. 2, 234-253, aldaar 235-236.

¹⁴⁵ Dmitri Trenin, 'Russia leaves the West', *Foreign Affairs* vol. 85 (2006) nr. 4, 87-96, aldaar 87.

¹⁴⁶ Richard Ullman, 'Redefining security', *International Security* vol. 8 (1983) nr. 1, 129-153, aldaar 133.

¹⁴⁷ Haukkala, 'From cooperative to contested Europe?', 31.

¹⁴⁸ 'Steve Marsh, 'EU-Russia security relations and the survey of Russian Federation foreign policy', 195-197.

¹⁴⁹ Iver B. Neumann, 'Russia Europe, 1991-2016: inferiority to superiority', *International Affairs* vol. 92 (2016) nr. 6, 1381-1399, aldaar 1382.

¹⁵⁰ Haukkala, 'From cooperative to contested Europe, 31-32.

zonder dat Rusland eerst zelf liberale hervormingen door gaat voeren.¹⁵¹ In retrospect kan worden geconcludeerd dat deze twee wereldbeelden nooit zijn gefuseerd in bestendige relaties.

Een belangrijke oorzaak daarvan is een gevoel van vernedering dat veel Russen aan de val van de Sovjetunie hebben overgehouden.¹⁵² Russische elites waren aanvankelijk enthousiast over de liberalisering van Rusland (niet in de laatste plaats door de kansen op persoonlijke verrijking die zouden ontstaan) waarvan men geloofde dat het kon gebeuren op basis van de erkenning van Rusland als belangrijke macht.¹⁵³ Dat bleek niet de insteek van het Westen te zijn. Van Rusland werd verwacht dat het zich prowesters opstelde en zich schikte naar westerse liberale principes, terwijl het Westen haar invloedssfeer snel uitbreidde richting voormalig Sovjetstaten.¹⁵⁴

Dit was niet de erkenning, laat staan de gelijkwaardigheid, waar Rusland om vroeg. Het vertrouwen in de op westerse leest geschoeide liberalisering van de economie verdween tijdens een zware economische crisis aan het eind van de jaren '90, maar het was vooral het westerse optreden in Kosovo dat Rusland in deed zien dat het er alleen voor stond op het internationale toneel. Hier liet het Westen zien militaire interventie te gebruiken als het dat nodig achtte om regimechange te forceren, wat het blijkbaar kon doen zonder steun van de VN.¹⁵⁵

Veel meer dan Jeltsin gebruikte president Poetin dit perspectief om het Russische volk achter zich te krijgen. De westerse pogingen Rusland te liberaliseren werden door hem geïnterpreteerd als manier om Rusland zwak te houden, zodat het gemakkelijk uitgebuit kan worden en niet langer een gevaar zou vormen, of zelfs een concurrentiepositie in zou kunnen nemen ten aanzien van het Westen.¹⁵⁶ Rusland moest volgens Poetin het heft in eigen hand nemen en vanuit een realistisch perspectief werken aan de versterking van de eigen positie. Zaken als het raketschild dat de VS in Polen en Tsjechië wilden plaatsen om Amerika te verdedigen tegen dreiging uit het Midden-Oosten (maar wél in de achtertuin van Rusland), de erkenning van de Kosovaarse onafhankelijkheid buiten de VN en een Russische veto om en de geplande

¹⁵¹ Neumann, 'Russia's Europe', 1397-1398.

¹⁵² Deborah Welch en Alexei Shevchenko, 'Russia says no: Power, status and emotion in foreign policy', *Communist and post-Communist studies* vol. 47 (2014) nr. 3, 269-279, aldaar 270-271.

¹⁵³ Valentina Feklyunina, 'Battle for perceptions: projecting Russia in the West', *Europe-Asia Studies* vol. 60 (2008) nr. 4, 605-629, aldaar 613.

¹⁵⁴ Dmitri Trenin, 'Russia leaves the West', 88-89.

¹⁵⁵ Haukkala, 'From cooperative to contested Europe?', 29-30.

¹⁵⁶ Trenin, 'Russia leaves the West', 87-88.

NAVO-uitbreiding met de Russische buurlanden Oekraïne en Georgië werden uitgebuit om een vijandsbeeld jegens het Westen te voeden. Dit vijandsbeeld was een makkelijk propaganda-instrument ten einde Poetins binnenlandse positie te versterken.¹⁵⁷

Maar het bleef niet bij propaganda. Poetin probeerde Ruslands status als grootmacht ook in daad vorm te geven. Zijn tactiek daartoe was tweeledig. In zijn eerste termijn werkte hij aan het Russische aanzien door zich coöperatief op te stellen. Zo werd Rusland een belangrijke partner in de Amerikaanse *War on Terror*, praatte Poetin over de 'Europeanisatie' van Rusland en sloot hij een belangrijk samenwerkingsverdrag met de EU.¹⁵⁸ Tegelijkertijd werkte hij aan het onder controle brengen van de nationale energievoorraden zodat deze als internationaal drukmiddel konden worden ingezet.¹⁵⁹ Ook hierin stelde hij zich aanvankelijk coöperatief op. Door het bouwen van nieuwe pijpleidingen probeerde hij het Russische aandeel in de Europese energievoorziening te vergroten. En met succes. In 2006 was Rusland verantwoordelijk voor 30 procent van de Europese olie-, en 50 procent van de gasimport – grofweg een kwart van het totale olie- en gasverbruik.¹⁶⁰

Aangemoedigd door hogere energieprijzen en daarmee een sterkere positie is Poetin zich in zijn tweede termijn assertiever gaan opstellen door op verschillende manieren zijn omgeving te verzwakken ten einde zijn eigen macht te doen groeien. Zo haalde hij enkele keren hard uit naar het Westen,¹⁶¹ en gebruikte hij het gaswapen wanneer buurlanden voor Rusland onwelgevallig beleid voerden.¹⁶² Belangrijk

¹⁵⁷ Andreas Umland, 'Russia's new 'special path' after the Orange Revolution', *Russian Politics and law* vol. 50 (2012) nr. 6, 19-40, aldaar 30-31; Oksana Antonenko en Bastian Giegerich, 'Reboosting NATO-Russia relations', *Survival* vol. 51 (2009) nr. 2, 13-21, aldaar 17.

¹⁵⁸ Haukkala, 'From cooperative to contested Europe?', 30-31. Aangaande de samenwerkingsverdragen: Moskou en Brussel kwamen overeen de samenwerking te versterken door het identificeren van 4 'gedeelde ruimten', die binnen het raamwerk van de PCA (*Partnership and Cooperation Agreement*) werden geïncorporeerd. Zie de gemeenschappelijke verklaring na EU-Ruslandtop in Sint Petersburg: EU-Russia summit, 'Joint statement', (Sint Petersburg, 13-03-2003) 9937/03 (Presse 154). Voor een contextualisering van deze overeenkomst: Commissie van de Europese Gemeenschappen, 'Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement inzake de betrekkingen met Rusland', (Brussel, 10-02-2004) COM (2004) 106 definitief.

¹⁵⁹ Van zeer groot belang is de Yukosaffaire, waarbij Yukos-topman Chodorkovski zijn aandelen in het bedrijf werd ontnomen middels een showproces, om zijn politieke ambities de kop in te drukken, maar vooral ook om invloed op de energieproductie te krijgen: Harley Balzer, 'The Putin thesis and Russian energy policy', *Post-Soviet Affairs* vol. 21 (2005) 210-225, aldaar 210-211.

¹⁶⁰ Europese Commissie en de Secretaris-Generaal/Hoge Vertegenwoordiger, 'An external policy to serve Europe's energy interests', (juni 2006) <https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/st09971.en06.pdf> (laatst geraadpleegd 31/07/2018)

¹⁶¹ Het meest berucht was een speech van Poetin op de veiligheidsconferentie van München in februari 2007. Voor het eerst liet hij zich ongemeen hard uit over wat hij Westerse arrogantie en hypocrisie noemde: resident of Russia, 'Speech and the following discussion at the Munich conference on security policy', (10-02-2007), <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>.

¹⁶² Manfred Hafner, 'Russian strategy on infrastructure and gas flows to Europe', *Polinaries Working paper* nr. 73 (2012) 1-43, aldaar 3. http://www.europeangashub.com/custom/domain_1/extra_files/attach_338.pdf (laatst geraadpleegd: 09-11-2017).

onderdeel van dit beleid was het ondermijnen van Europese eenheid, dat hij probeerde te verdelen door bilaterale relaties aan te gaan. Poetin zag in dat de grote EU-lidstaten cruciaal waren als hij invloed wilde houden, en sloot voor die landen gunstige energiedeals.¹⁶³ Door zich tegelijkertijd te vervreemden van enkele Oost-Europese landen creëerde Poetin een splijtzwam binnen de EU wanneer het op de energiebelangen ten aanzien van Rusland aankwam.

Het gevolg was dat Rusland erin is geslaagd veel interne Russische zaken van de Europese agenda af te halen. Veel minder vaak was er Europees commentaar op de mensenrechtensituatie in Rusland of op de aanpak van het conflict in Tsjetsjenië te horen. De Europese grenzen van het moreel aanvaardbare vervaagden door de aantrekkingskracht van de Russische rijkdom.¹⁶⁴ Ondertussen namen de Europese zorgen over de groeiende afhankelijkheid van Russische energie toe. De gascrises in Oekraïne en Wit-Rusland, waarbij Rusland de gaskraan door deze landen had dichtgedraaid als drukmiddel voor bilaterale conflicten, hadden Europa ondubbelzinnig op haar zwakte gewezen.

Maar het mes sneed aan twee kanten. Een grote export naar Europa maakte Rusland immers ook afhankelijk van de Europese import. Daarom waren de geopolitieke belangen van Poetin tegenstrijdig. Aan de ene kant had hij een economisch belang bij goede relaties met het Westen, maar aan de andere kant was zijn macht binnenlands voor een deel gebaseerd op een vijandsbeeld ten aanzien van datzelfde Westen, dat erop uit zou zijn te voorkomen dat Rusland weer de macht kreeg die het vroeger als Sovjetunie genoot.¹⁶⁵

Het conflict in Georgië was bij uitstek geschikt voor deze propaganda omdat het onwaarschijnlijk was dat het Westen de eigen belangen (laat staan open conflict) zou offeren voor het beschermen van Georgië. Zo kon Poetin binnenlands laten zien dat hij opstond tegen de vernederingen die zijn retoriek moest ondergaan (raketschild, Kosovo, NAVO-uitbreiding) zonder dat de belangen bij de handel met Europa daadwerkelijk op het spel zouden komen te staan.¹⁶⁶

¹⁶³ Nitoiu, 'EU-Russia relations: between conflict and cooperation', 243; Ook probeerde Poetin de Baltische staten met Nordstream te omzeilen: Schmidt-Felzmann, 'All for one?', 170-172; Corey Johnson en Matthew Derrick, 'A splintered heartland: Russia, Europe, and the geopolitics of networked energy infrastructure', *Geopolitics* vol. 17 (2012) nr. 3, 482-501, aldaar 490.

¹⁶⁴ Arkady Moshes, 'EU-Russia relations: unfortunate continuity', *European Issues* 129 (2009) 3.

¹⁶⁵ Mikhail Filippov, 'Diversionary Role of the Georgia-Russia Conflict: International Constraints and Domestic Appeal', *Europe-Asia studies* 61 (2009) nr. 10, 1825-1847, aldaar 1844-1845.

¹⁶⁶ Ibidem, 1845; Andrei P. Tsygankov en Matthew Tarver-Wahlquist, 'Duelling Honors: Power, Identity and the Russia-Georgia Divide', *Foreign Policy Analysis* vol. 5 (2009) nr. 4, 307-326.

Europese reactie op Russische assertiviteit

Hoe reageerde Europa op de Russische assertiviteit? Zoals eerder aan de hand van het model van Leonard en Popescu is vastgesteld was de EU in 2008 zeer verdeeld ten aanzien van Rusland.¹⁶⁷ Deze verschillende belangen binnen de EU en de geografische EU-uitbreiding mondden uit in twee trends. Aan de ene kant was er toenemende samenwerking met Rusland als het gevolg van de door de EU-uitbreiding ontstane 'gemeenschappelijke ruimte'.¹⁶⁸ Maar het Europese onvermogen om tot eenduidig beleid te komen leidde ook tot veel frustratie in Moskou. Daarnaast was het beleid rond de 'gemeenschappelijke ruimtes' vooral zo ingericht dat Rusland zou 'Europeaniseren', wat geen samenwerking op gelijke basis suggereert.¹⁶⁹ Dit leidde zoals gezegd tot spanningen tussen de EU en Rusland. En hoe groter die spanning, hoe duidelijker de tegenstellingen binnen Europa.

Het Europees energiebeleid is een voorbeeld waar de politieke spanningen doorlopen. De ene lidstaat is immers meer afhankelijk van energie-import dan de andere. Ook had de EU moeite met het zelfvertrouwen en de harde onderhandelingstechnieken van Poetin.¹⁷⁰ Maar in de context van wantrouwen en wrijving bleef de EU vasthouden aan het beleid om Rusland door integratie beter te verankeren in het internationale systeem.¹⁷¹ Het committeren van Rusland aan de EU leek beter dan vervreemden, omdat de EU voor een groot deel afhankelijk was van Russisch gas.¹⁷² Toch is het juist die afhankelijkheid die soms zou wringen, zoals tijdens de gasconflicten met Oekraïne en Wit-Rusland bleek. De Europese energieveiligheid kwam op het spel te staan, waarop het energiebeleid een speerpunt van het GBVB werd.¹⁷³ Hier ontvouwt zich een dilemma waarbij de energieveiligheid van Europa op twee verschillende manieren kan worden benaderd: Rusland dat aan Europa zou worden gebonden door onderlinge afhankelijkheid te creëren (integratie) of het verkleinen van afhankelijkheid en het diversifiëren van de energietoevoer om Rusland te isoleren (beheersen).

¹⁶⁷ Zie pagina 20 van deze thesis.

¹⁶⁸ Marsh, 'EU-Russia security relations', 185.

¹⁶⁹ Dmitri Trenin, 'Russia leaves the West', 91.

¹⁷⁰ 'Nog geen verdrag EU over energie', *NRC* (21-10-2006) en 'Europese zorgen doen Poetin niets', *NRC* (23-10-2006).

¹⁷¹ Rafael Leal-Arcas, 'The EU and Russia as energy trading partners: friends of foes?', *European foreign affairs review* vol. 14 (2009) 337-366, aldaar 348-349.

¹⁷² Andrew Monaghan en Lucia Montanaro-Jankovski, 'EU-Russia energy relations: the need for active engagement', *European Policy Centre issue paper* nr. 45 (2006), 7.

¹⁷³ Zoals in een speech uitgesproken door de Hoge Vertegenwoordiger: Javier Solana, 'Towards an EU external energy policy', Toespraak tijdens de *EU Energy Conference*, (Brussel, 20 november 2006).

Een ander terrein waar de EU in aanraking kwam met de belangen van Rusland is het Nabuurschapsbeleid (ENP). Dit nabuurschapsbeleid, dat er op geënt is stabiliteit in de directe omgeving van de EU te creëren, was aanvankelijk ook voor Rusland bedoeld. Landen die niet direct voor EU-lidmaatschap in aanmerking komen, kunnen zo via de ENP alsnog verdragen sluiten waar de EU een bepaalde mate van voorwaardelijkheid aan stelt.¹⁷⁴ Rusland was echter geenszins bereid om deze asynchrone relaties met de EU aan te gaan.¹⁷⁵ De ENP kan dus worden opgevat als een mislukte poging om Rusland te engageren met Europa. De ENP valt echter ook anders te interpreteren: als een voorbeeld van soft containment door middel van het aan zich binden van de Europese grensstreek, met veel voormalige Sovjetstaten die Rusland tot zijn invloedssfeer rekent.¹⁷⁶ Tegelijkertijd liepen de discussies over de mogelijke NAVO-toetreding van Russische buurlanden Oekraïne en Georgië moeizaam. Niet alle NAVO-leden waren bereid Rusland tegen het been te stoten. Voor Georgië en Oekraïne bijvoorbeeld werd een middenweg gevonden, door het land lidmaatschap te beloven, maar geen termijn te stellen.¹⁷⁷

Toch werden de beloofde NAVO-lidmaatschappen als motief gezien voor Rusland om de spierballen te laten zien.¹⁷⁸ Resultierend in de internationale crisis, het diplomatieke moment, waarop al het voorgaande samenkomt: de oorlog in Georgië.¹⁷⁹ Het was tot hier en niet verder voor Rusland, dat zich machtig genoeg voelde met militaire middelen te bewerkstelligen wat diplomatiek niet lukte. Het voorkomen van een Georgisch NAVO-lidmaatschap.

Waar de VS, vaak bij monde van de NAVO, de Georgische rug consequent (zij het vooral verbaal) dekte, probeerde de EU zich neutraal en apolitek op te stellen in haar relaties met Georgië.¹⁸⁰ Dat – en doortastend optreden van de Franse president en op dat moment EU-voorzitter Nicolas Sarkozy – leverde de EU de rol van conflictbemiddelaar op. Het contrast met de NAVO was groot. Formele samenwerking of

¹⁷⁴ Steven Blockmans, 'EU-Russia relations through the prism of the European Neighbourhood and Partnership instrument', *European foreign affairs review* vol. 13 (2008) 167-187, aldaar 185.

¹⁷⁵ Hiski Haukkala, 'Russian reactions to the European Neighbourhood Policy', *Problems of post-Communism* vol. 55 (2008) nr. 5, 40-48, aldaar 42-42.

¹⁷⁶ Florent Parmentier, 'Normative power, EU preferences and Russia. Lessons from the Russo-Georgian War', *European Political Economy Review* vol. 9 (2009) 49-61, aldaar 53-54.

¹⁷⁷ Buckarest summit declaration, 03 april 2008.

¹⁷⁸ Andrew T. Wolff, 'The future of NATO enlargement after the Ukraine crisis', *International Affairs* vol. 91 (2015) nr.5, 1103-1121, aldaar 1109-1110.

¹⁷⁹ Robert H. Donaldson, 'The role NATO enlargement in the Ukraine crisis', *The Soviet and post-Soviet Review* vol. 44 (2017) nr. 1, 32-52, aldaar 35-39.

¹⁸⁰ Maria Raquel Freire en Licinia Simão, 'The EU's security actorness: the case of EUMM in Georgia', *European security* vol. 22 (2013) 464-477, aldaar 469.

overleg tussen Rusland en de NAVO werd stopgezet.¹⁸¹ Daarentegen zocht Medvedev zelf contact met Hoge Vertegenwoordiger van de EU Javier Solana om de vredesbesprekingen te starten.¹⁸²

Conclusie

Zo is zichtbaar geworden dat de geopolitieke verschuivingen richting het voormalige Oostblok en het energiebeleid van de EU-lidstaten ten aanzien van Rusland zowel invloed hebben gehad op de Russische frustratie respectievelijk het zelfvertrouwen dat aan de basis stond van het militaire ingrijpen in Georgië, als op de Europese verdeeldheid in het omgaan met de crisis. Als deze onderwerpen de relaties tussen Rusland en de EU domineerden, en daarnaast directe oorzaken zijn voor de oorlog in Georgië, wordt het interessant om te kijken hoe Nederland zich opstelde ten aanzien van beide dossiers, en in hoeverre er ook op deze dossiers sprake is van een problematische dichotomie.

De beleidsmatige posities over de vraag of Rusland bij Europa moet worden geïntegreerd, of dat het juist moest worden beheerst, lopen daarnaast dwars door de twee dossiers heen. Voor het energiebeleid gold de overweging of onderlinge afhankelijkheid zorgt voor samenwerking, of juist voor een Russische machtsgreep over Europa. Betreffende de geopolitieke verschuivingen is de vraag meer ambigu, omdat het initieel de bedoeling was om Rusland bij het Westen te integreren, maar toen dit mislukte een middel werd om de geopolitieke ambities van Rusland te beteugelen.¹⁸³ Voor de Europese houding ten aanzien van de mensenrechtensituatie in Rusland – een derde onderwerp dat zorgt voor een bron van frustratie in Rusland en grote invloed heeft op de Europese perceptie van Rusland – geldt dat de beleidsposities minder doorwerken. Mensenrechten zijn een sterk normatief onderwerp, dat daarom nauwelijks invloed heeft op de vraag hoe Europa met de Russische assertiviteit omgaat en waarover bovendien is vastgesteld dat de Europese kritiek verstomde toen Rusland zijn grip op het Europese energiebeleid vergrootte.

Daarom volgt nu een analyse waarin voor de onderwerpen ‘energiebeleid ten aanzien van Rusland’ en ‘geopolitieke verschuivingen richting het oosten’ de vraag wordt gesteld in hoeverre de publieke opinie en het Nederlandse regeringsbeleid van elkaar verschillen in het antwoord op de vraag of Rusland bij Europa moet worden

¹⁸¹ Marcel de Haas, ‘NATO-Russia relations after the Georgian conflict’, *Atlantisch Perspectief* (2009) nr. 7, 4-6.

¹⁸² ‘EU diplomats to fly out to mediate in Russo-Georgian war’, *EU Observer* (09-08-2008).

¹⁸³ Hoewel niet mag worden vergeten dat het ook een normatief westers streven is om democratie te verspreiden.

geïntegreerd, of moet worden beheerst. Omdat de Europees-Russische relaties expliciet zijn verslechterd tijdens Poetins tweede termijn, en de dossiers daarmee aan urgentie hebben gewonnen, zal dit worden gedaan voor de periode 2004-2008, Poetins tweede termijn.

4. ENERGIEBELEID TEN AANZIEN VAN RUSLAND

Hiervoor is vastgesteld dat Poetin in zijn tweede ambtstermijn de Russische energiereserves is gaan inzetten om geopolitieke belangen te dienen, onder andere door te proberen Europa onderling te verdelen. Hoe positioneerde de Nederlandse regering zich in het debat over de noodzaak Rusland op dit punt bij Europa te integreren of juist te beheersen? In hoeverre is die positie te rijmen met het publieke debat. Is er sprake van een fundamentele tegenstelling? Welke gelijkenissen zijn te trekken met het beeld van de Nederlandse reactie op de oorlog in Georgië?

Het regeringsbeleid

In dezelfde periode dat Poetin de Russische gasreserves ging inzetten als geopolitiek pressiemiddel, ontstond in Nederland een discussie over het energiebeleid en de positie daarvan in het buitenlandbeleid.¹⁸⁴ Hiervoor bestonden twee redenen. Ten eerste kwam de eindigheid van de Nederlandse gasvoorraden in zicht. Nederland moest zich daarom aan de ene kant gaan oriënteren op nieuwe aanvoer van energie, terwijl het aan de andere kant ook zocht naar een nieuw verdienmodel. Dat werd gevonden in het idee van een gasrotonde. Nederland zou de bestaande infrastructuur gebruiken om gas te importeren, op te slaan en te verdelen over Europa.¹⁸⁵ Het werd daarmee wel afhankelijk van de import uit producerende landen.

Het tweede argument om het energiebeleid tot wezenlijk onderdeel van het buitenlandbeleid te promoveren was de tendens dat energiebeleid internationaal gepolitiseerd werd. Dat wil zeggen dat overheden hun energievoorraden nationaliseerden en gebruikten om politieke doeleinden te dienen, precies wat Rusland in deze periode deed. En een vrije energiemarkt is kwetsbaar tegenover een genationaliseerde partij.¹⁸⁶

De Adviesraad Internationale Vraagstukken kwam daarom met het advies om te ageren op zowel de liberalisatie van de wereldenergiemarkt (dus samenwerking in multilateraal verband) als op de hiervoor besproken politisering van de energiemarkt.¹⁸⁷ In een brief naar de kamer zette toenmalig minister van Economische Zaken Laurens Jan Brinkhorst uiteen dat hij dat wenste te doen door voornamelijk meer

¹⁸⁴ Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Energiek buitenlands beleid. Energievoorzieningszekerheid als nieuwe hoofddoelstelling* (Den Haag 2005).

¹⁸⁵ 'Groningse 'gasrotonde' hoopt op Russisch gas', *Trouw* (26-06-2003).

¹⁸⁶ AIV, *Energiek buitenlands beleid*, 27.

¹⁸⁷ *Ibidem*, 55-56.

Europees samen te werken.¹⁸⁸ Door de energiemarkt in Europa te liberaliseren zou de Europese markt aantrekkelijker worden voor producerende landen, wat de energiestroom naar Europa zou moeten diversifiëren. Brinkhorst noemt expliciet de gascrisis in Oekraïne in het begin van 2006 als aanleiding tot dit standpunt, zodat Europa minder kwetsbaar zou worden voor de grillen van één leverancier (Rusland). Maar een geliberaliseerde Europese gasmarkt was natuurlijk ook in het belang van Nederland, dat haar ambities als gasrotonde in een geliberaliseerde markt makkelijker waar kon maken.

In een brief van Brinkhorst en de minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot een maand later, krijgen de Nederlandse nationale ambities een meer expliciete plaats in de vorm van een én-én beleid.¹⁸⁹ De ministers pleiten daarin in de eerste plaats voor een krachtig intern en extern Europees energiebeleid. Omdat de EU op sommige terreinen echter geen bevoegdheden heeft (zoals het beheer van bodemschatten) en op andere terreinen niet als een eenheid optreedt, was het daarnaast zaak dat Nederland niet zou terugschrikken bilaterale betrekkingen op het gebied van energie aan te gaan. Nederland moest dus én Europees, én bilateraal opereren.

De bilaterale betrekkingen werden onderhouden ten einde samenwerking met (staats)bedrijven uit producerende landen te stimuleren. Het beleid zou zich daarbij richten op het vergroten van het wederzijdse belang tussen Nederland en energie-exporteurs op andere terreinen. Een energie-exporteur, zo was de redenatie, zou immers de eigen belangen schaden wanneer het de leveringen staakt.¹⁹⁰ Mede om die reden wordt ten aanzien van Rusland expliciet de doelstelling geformuleerd dat het streven van de EU en Nederland moest zijn dat Rusland een betrouwbare leverancier van energiedragers wordt, met respect voor internationale spelregels. Russisch lidmaatschap van de WTO en ondertekening van het Energiehandvestverdrag worden daarom warm bepleit.¹⁹¹ Wat echter niet overtuigend naar voren komt is in hoeverre het kabinet dacht dat dit bilaterale integratiebeleid ten aanzien van energieproducenten (met Rusland in het bijzonder) een positieve of negatieve bijdrage aan een Europees gemeenschappelijk standpunt op dit gebied kon leveren.

¹⁸⁸ Laurens Jan Brinkhorst, 'Visie op de gasmarkt' (17-03-2006), Brief (ET/EM/6009634), <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2006/03/17/visie-op-de-gasmarkt> laatst geraadpleegd op 23-10-2017.

¹⁸⁹ Ben Bot en Laurens Jan Brinkhorst, 'Voorzienings- en leveringszekerheid energie' (24-05-2006), Tweede Kamer, vergaderjaar 2005-2006, 29 023, nr. 26, pag. 7.

¹⁹⁰ Ibidem, 13.

¹⁹¹ Ibidem, 10.

De ministers kregen daarom de vraag uit de Tweede Kamer wat het precies inhield dat Nederland primair op gemeenschappelijk Europees energiebeleid inzet, zonder bilateraal beleid te verwaarlozen. Doen andere landen dat ook en bestaat dan niet de kans dat lidstaten op individuele basis hun belangen proberen veilig te stellen?¹⁹² Het antwoord daarop was dat alle lidstaten unaniem hebben uitgesproken dat er behoefte was aan gemeenschappelijk beleid, maar dat het legitiem is voor lidstaten om zelf relaties aan te gaan met derde partijen. Nederland doet dat ook. Er bestond geen stok achter de deur om de gemeenschappelijkheid te bewaren, en de ministers pleiten er in de Kamerstukken nergens voor om die wel te creëren.

Dat gegeven is pikant omdat de Nederlandse Gasunie in 2007 een deal sloot met het Russische Gazprom. Bij die deal verwierf de Gasunie een aandeel van 9% in de nieuw aan te leggen pijpleiding Nord Stream, waarvan Gazprom 51% in handen had en verder werd samengewerkt met twee Duitse bedrijven.¹⁹³ Hiermee verzekerde de Gasunie zich van een directe pijpverbinding met Rusland, en werden risico's zoals het conflict tussen Rusland en Oekraïne geneutraliseerd. Bovendien paste het project volgens de Gasunie binnen de ambitie om van Nederland de gasrotonde van Europa te maken.¹⁹⁴

De Nederlandse Gasunie is een staatsbedrijf, dat in aanloop naar de deal nauw heeft overlegd met de minister van Economische Zaken. Bovendien werd de deal besloten tijdens een diplomatieke top tussen Poetin en Balkenende.¹⁹⁵ Het mag daarmee duidelijk zijn dat de Nederlandse staat zijn zegen aan de deal gaf. En dat is pikant omdat niet alle EU-lidstaten even blij waren met Nord Stream. Dat project was ontworpen zodat Rusland zonder tussenkomst van andere transitielanden direct gas kon leveren aan Duitsland, en in een later stadium ook Groot-Brittannië. Zo zouden ze profiteren van lagere transitiekosten, omdat er minder doorvoerlanden zijn.¹⁹⁶ Maar de Baltische staten en Polen waren hier op tegen, niet alleen omdat ze nu transitieopbrengsten zouden mislopen, maar ook omdat ze veel kwetsbaarder zouden worden voor Russische chantage.¹⁹⁷

¹⁹² 'Lijst van vragen en antwoorden', Tweede Kamer, vergaderjaar 2006-2007, 29 023, nr. 32, vraag 10.

¹⁹³ N.V. Nederlandse Gasunie, *Jaarverslag N.V. Nederlandse Gasunie 2007*, pag. 65.

¹⁹⁴ N.V. Nederlandse Gasunie, 'Brief aan de minister van Economische Zaken' (07-09-2007) <https://bigwobber.nl/wp-content/uploads/osd/201504/2849.pdf> (geraadpleegd op 23-10-2017).

¹⁹⁵ 'Gasunie en Gazprom sluiten een miljardenakkoord', *Trouw* (07-11-2007).

¹⁹⁶ David Dusseault, 'Europe's triple by-pass. The prognosis for Nord Stream, South Stream and Nabucco', *Asia Europe Journal* vol. 8 (2010) nr. 3, 379-398, aldaar 385-387.

¹⁹⁷ Fraser Cameron, 'The Nord Stream gas pipeline project and its strategic implications', *Civil liberties, justice and home affairs* PE 393.274 (2007) 3-4.

Het sluiten van de leidingen naar deze landen zou er immers voor zorgen dat grote EU-lidstaten niet meer werden bedreigd door energietekorten als Rusland zijn 'energiewapen' tegen een buurland zou gebruiken. Het project ondermijnde daarmee het gemeenschappelijk belang. Bovendien bestonden er militair-strategische zorgen bij landen als Zweden, Finland en Estland, die vreesden dat de pijplijn de Russen een aanleiding zou geven zijn spionageactiviteiten in de Baltische Zee op te voeren, en werd er gewaarschuwd voor mogelijke implicaties voor het milieu.¹⁹⁸

Dat alles doet de vraag rijzen in hoeverre Nederland prioriteit gaf aan een gemeenschappelijk beleid, zonder de bilaterale relaties te vergeten. Het lijkt eerder andersom te zijn. De bilaterale relaties werden zo veel mogelijk uitgebuit voor zover de Europese regelgeving het toestond. Dit is een conclusie die correspondeert met die van de Belgische politicoloog Tom Casier, die op basis van een studie naar het Nederlandse Ruslandbeleid in een Europese context schrijft dat: 'pro-integrationist attitudes still feature, but mainly at the rhetorical level and in a very selective way, whenever they match national commercial interests.'¹⁹⁹ Een Europees narratief wordt dus alleen gebruikt wanneer het nationale Nederlandse belangen kan steunen. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de liberalisering van de Europese energiemarkt.

Als het op de vraag aankomt hoe Nederland wenst om te gaan met het risico uit Rusland, of hoe Nederland de Russische mensenrechtensituatie wil verbeteren, heeft de regering een antwoord dat binnen de kaders van dit onderzoek valt binnen het Europese narratief. In een Kamerbrief inzake de betrekkingen met de Russische Federatie begin 2008 stelt de opvolger van Ben Bot, Maxime Verhagen, zich niet de vraag of Nederland zich met Rusland moet engageren, maar hoe.²⁰⁰ Nederland deed dit volgens de minister door een realistisch beleid te voeren, dat rekening hield met de Russische visie op internationale politiek en de waarschijnlijkheid dat het zich conformeert aan de normen die Nederland en de EU voorstaan. De energierelaties met Rusland werden als cruciaal voor Nederland beoordeeld. De relaties met Rusland zijn

¹⁹⁸ Bendik Solum Whist, 'Nord Stream: Not just a pipeline', *Fridtjof Nansens Institut Report 15* (2008) pag. 30, 40.

¹⁹⁹ Tom Casier, 'Belgium, Luxembourg and the Netherlands', in: Maxine David, Jackie Gower en Hiski Haukkala (red.), *National perspectives on Russia: European foreign policy in the making?* (Londen, New York 2013), 118-131, aldaar 129.

²⁰⁰ Maxime Verhagen, 'Kamerbrief inzake notitie over de betrekkingen met de Russische Federatie' (15-02-2008) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2010/06/02/kamerbrief-inzake-notitie-over-de-betrekkingen-met-de-russische-federatie> (laatst geraadpleegd op 29-10-2017).

daarom goed, en moeten dat blijven. Vanuit die goede relaties zou Nederland er op inzetten dat mensenrechtenkwesaties op de agenda blijven staan.²⁰¹

Een door WikiLeaks gelekt bestand suggereert dat Nederland dat laatste meende. De Amerikaanse ambassadeur in Nederland zou hebben gerapporteerd dat 'Bakenende believes that strong economic ties with Russia and demonstrating respect for Russian pride are the keys to influencing Putin.'²⁰² Hij zegt dit dus tegen de ambassadeur van een land dat juist die Russische trots zo vaak uitdaagt en Moskou het liefst zo veel mogelijk in toom houdt, in plaats van het meer bij het Westen te betrekken. Of deze opvatting oprecht is, of dat het een vergoelijking is van het Nederlandse zakendoen met het Rusland van Poetin dat onder vuur is komen te liggen door mensenrechtenactivisten, valt op basis van de gebruikte bronnen niet te zeggen. Wat wel kan worden geconcludeerd, is dat het waarschijnlijk geen uiting was van een Europees bewustzijn of een verschuiving naar een veiligheidsbeleid dat meer op Europese leest geschoeid is.

Want hoewel ook in de brief naar de Kamer wordt gesteld dat Europese eenheid op het gebied van energiebeleid de positie van Europa ten aanzien van Rusland zou versterken, verder dan het openstellen van een gemeenschappelijke interne energiemarkt wilde Nederland niet gaan. De concessies die nodig waren voor échte eenheid – het centraal aangaan van energiecontracten met niet-Europese energieproducenten – worden nergens in de bestudeerde officiële documenten besproken. Blijkbaar was Nederland niet bereid de eigen voordelen op te geven voor een krachtige Europese positie ten aanzien van Rusland.

Publieke opinie

Hoe keek de publieke opinie aan tegen de internationale energiemarkt, de positie van Rusland, de functie van Europa en de belangen van Nederland? Voordat die vraag wordt beantwoord moet worden opgemerkt dat de publieke opinie minder bezig was met de lange termijn van de Nederlandse positie op de internationale energiemarkt. Het reageerde daarentegen op internationale gebeurtenissen. Cruciaal daarin zijn de gasconflicten van Rusland met Oekraïne (januari 2006) en Wit-Rusland (januari 2007) en de deal van de Gasunie met Gazprom (november 2007). Deze drie gebeurtenissen speelden zich af tegen de achtergrond van een steeds grimmiger wordende antiwesterse retoriek van Poetin.

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² Ambassadeur Roland E. Arnall naar Washington, 'POL/ECON in the Netherlands' (11-09-2007), https://wikileaks.org/plusd/cables/07THEHAGUE1992_a.html (voor het laatst geraadpleegd op 06-11-2017).

De Volkskrant: Europese eenheid tegen afhankelijkheid

Voorafgaand aan de crises is internationale energiepolitiek in de Volkskrant geen groot onderwerp. Nederland produceerde immers zelf gas in Groningen. Wat betreft de internationale betrekkingen van Europa wordt wel al geconstateerd dat de EU de neiging heeft te zwijgen over zaken als mensenrechten, zolang gunstige energievoorwaarden blijven bestaan. Dit was bijvoorbeeld het geval rond Saakasjvili's Rozenrevolutie, die volgens een commentator door Rusland zou worden gebruikt om de Russische invloed in het land te vergroten. Het Westen, dat de revolutie zo steunde, werd verweten daar niets tegen te doen.²⁰³ Van Poetin werd ondertussen gezegd dat hij zijn energiewapen inzette om de invloed van Europa zo ver mogelijk van de Russische grenzen af te houden.²⁰⁴ De toon in de Volkskrant hierover is realistisch, al mocht deze Russische politiek er tegelijkertijd niet toe leiden dat Nederland zou stoppen met het leveren van kritiek op bijvoorbeeld de interne mensenrechtensituatie.²⁰⁵ Daarnaast wordt het aardgaswapen van Poetin vergeleken met de kernbommen uit de Koude Oorlog.²⁰⁶ Weliswaar om het verschil in geopolitieke macht uit de drukken, maar de toon van het debat lijkt gezet. Al voordat Rusland daadwerkelijk gebruik maakte van het gaswapen is er (voorzichtige) kritiek op de energieafhankelijkheid van Rusland te lezen.

Met het energieconflict tussen Rusland en Oekraïne, dat in de laatste dagen van 2005 uitbrak, werd de Europese energieafhankelijkheid van Rusland voor het eerst echt geproblematiseerd. Rusland stopte de gasleveranties aan Oekraïne nadat Kiev weigerde om vier keer zoveel voor hun gas te gaan betalen. Volgens Gazprom was er sprake van een zakelijk conflict, en moest Oekraïne gewoon net zo veel gaan betalen als de Europese landen. Volgens Oekraïne was hier echter sprake van een straf, omdat er recent een prowesters bewind was verkozen boven het pro-Russische alternatief.²⁰⁷ Als gevolg hiervan stroomde er enkele dagen aanmerkelijk minder gas Europa binnen.

Deze diplomatieke rel vormt hét bewijs van wat sommige commentatoren al vreesden: producerende landen gebruiken hun energievoorraden steeds meer als politiek wapen.²⁰⁸ Concreet hield dit voor Nederland en de EU in dat het nu rekening te houden had met Rusland, dat door de stijgende energieprijzen voor het eerst sinds het

²⁰³ 'Rol Rusland in Kaukasus baart zorgen', *De Volkskrant* (04-12-2003).

²⁰⁴ 'Moskou en Minsk vechten met en om gas', *De Volkskrant* (26-03-2004).

²⁰⁵ 'Eerste staatsbezoek sinds Peter de Grote', *De Volkskrant* (01-11-2005).

²⁰⁶ 'Wat heeft u liever: kernbommen of aardgas?', *De Volkskrant* (31-10-2005).

²⁰⁷ Jonathan Stern, 'Natural gas security problems in Europe: the Russian-Ukrainian crisis of 2006', *Asia-Pacific review* vol. 13 (2006) nr. 1, 32-59, aldaar 46-48.

²⁰⁸ 'Gevecht om energie', *De Volkskrant* (29-12-2005); 'Energiedebat vergt ambitie', *De Volkskrant* (07-01-2006); 'Staatsgedreven energiebeleid lijkt de overhand te krijgen', *De Volkskrant* (14-01-2006).

uit elkaar vallen van de Sovjetunie internationaal weer wat te eisen had. Op één uitzondering na,²⁰⁹ uitten commentatoren in de Volkskrant hier vooral hun zorgen over.²¹⁰ Alle commentatoren lijken het met elkaar eens te zijn dat het heel belangrijk is dat de EU het energiebeleid daarom gemeenschappelijk gaat organiseren.²¹¹ Deze oplossing is echter complex door tegengestelde belangen van EU-lidstaten en bovendien niet bevredigend omdat gemeenschappelijkheid nog niets zegt over het concrete beleid dat ten aanzien van de energierelaties met Rusland moest worden gevoerd. De vraag hoe Europa hoe Europa met de energiemacht uit Rusland om moest gaan, werd gesteld in het hoofdcommentaar van het discussiekatern 'Forum'.²¹²

Daarop kwamen twee uiteenlopende antwoorden, die de verschillende posities in het debat mooi weergeven. De eerste reactie komt van Amnesty International-activist Diederik Aarendonk, die stelt dat alle mooie woorden over sociaal beleid en het belang van mensenrechten in het Nederlands buitenlandbeleid puur populisme zijn als Nederland niet begint met een kritischer beleid tegen Poetin.²¹³ Als we niet handelen vanuit onze eigen normen en waarden, zal de Russische president zich almachtiger voelen en is de kans op verbetering in het land minimaal, aldus zijn stuk. Deze directe oproep aan Nederland verwoordt het standpunt van veel andere commentatoren in de krant.

Die richten zich echter wel veelal op Europa. Want waar de beste remedie tegen Russische energieafhankelijkheid een gemeenschappelijk Europees beleid is, bleek die gemeenschappelijkheid nog ver weg. Met name het 'Oude Europa' werd verweten dat het zich lakmoedig ten aanzien van Russische mensenrechtenschendingen opstelt, als gevolg van een te grote energieafhankelijkheid.²¹⁴ Europa moet zich realiseren dat energie niet oneindig goedkoop voor handen is, en in essentie als een puur politiek middel fungeert. Voor het gas uit Rusland zou 'vermoedelijk niet alleen in dollars moeten worden betaald. Een spreiding van de risico's is daarom zeer gewenst.'²¹⁵ Het Europese standpunt dat economische verving onderlinge afhankelijkheid en

²⁰⁹ 'Heel Europa wil in het balboekje van de ontwaakte gasgigant', *De Volkskrant* (01-05-2006).

²¹⁰ 'Moskou sluit Oekraïne af van gas', *De Volkskrant* (02-01-2006); 'Valt nu de verwarming uit of hebben we genoeg eigen gas?', *De Volkskrant* (03-01-2006); 'Poetin heeft zelf de gasoorlog opgestookt', *De Volkskrant* (18-01-2006).

²¹¹ 'Politici, blij baas over eigen energie', *De Volkskrant* (11-02-2006); 'Europees energiebeleid is nog brug te ver', *De Volkskrant* (23-03-2006); 'Gazprom meldt zich', *De Volkskrant* (03-05-2006).

²¹² 'Russische troebelen', *De Volkskrant* (27-11-2006).

²¹³ 'Nederland moet Rusland aanspreken', *De Volkskrant* (11-12-2006).

²¹⁴ 'Europa: eerst het Russisch gas, dan de moraal', *De Volkskrant* (03-01-2006); 'Duitsland beeft voor 'olieboer' Poetin', *De Volkskrant* (10-10-2006).

²¹⁵ 'Ruslands nieuwe wapen', *De Volkskrant* (03-01-2006).

daarmee stabiliteit creëert wordt bestreden. Het is vooral Poetin die profiteert. Hij kan zijn energiestromen vrij gemakkelijk diversifiëren terwijl Europa het risico loopt letterlijk in de kou te lopen.²¹⁶ In een stuk van de Amerikaanse journalist Thomas Friedman wordt zelfs gerept van de letterlijk koude oorlog die Europa stond te wachten.²¹⁷

De tweede reactie op de vraag hoe om te gaan met de Europese afhankelijkheid van Rusland komt van Nederlandse Mensenrechtenambassadeur Piet de Klerk.²¹⁸ Volgens hem bemoeit Nederland zich wel degelijk actief met de mensenrechtensituatie in Rusland, onder meer door maatschappijkritische bewegingen te steunen. Dat kan omdat Nederland daar een goede positie voor heeft omdat het betrokken is bij Rusland, onder andere door de gedeelde handelsbelangen. Respect voor mensenrechten is daarbij volgens de Klerk een nationaal belang voor Nederland, omdat dit bijdraagt aan een stabiele wereld, waar een handelsnatie als Nederland in gedijt.

De positie dat de onderlinge afhankelijkheid van Rusland enerzijds en Nederland en de EU anderzijds bijdraagt aan een constructieve mensenrechtendialoog wordt eigenlijk alleen onderbouwd in een artikel over de relatief stabiele relaties tussen Finland en Rusland – wat in dat artikel wordt toegewezen aan de onderlinge afhankelijkheid, maar waar genoeg andere redenen voor te verzinnen zijn, zoals een gebrek aan geopolitiek belang van de Russen en een relatief gunstige historische ervaring van de Finnen. De overige advocaten voor verdere samenwerking tussen Europa en Rusland die in de periode tussen de crisis in Oekraïne en die in Wit-Rusland ruimte krijgen hun stelling in de Volkskrant te verdedigen, zijn exclusief Russen.²¹⁹ De krant probeert het nieuws duidelijk van twee kanten te belichten, maar op één artikel na zijn alle bijdragen die pleiten vóór onderlinge afhankelijkheid afkomstig van óf Russische belanghebbenden, óf van de Nederlandse regering.

Dit beeld herhaalt zich na het gasdispuut tussen Rusland en Wit-Rusland. Hoewel het in dit geval om een economisch conflict ging waar veel minder politieke spanning in zat dan in Oekraïne in 2006,²²⁰ ontstond er opnieuw bezorgdheid over de

²¹⁶ 'Pijplijn naar Azië is antwoord Poetin op westers 'idealisme', *De Volkskrant* (14-09-2006).

²¹⁷ 'Na de oude Koude Oorlog, nu de echte koude; Russische gaskraan', *De Volkskrant* (27-10-2006).

²¹⁸ 'Dialoog tussen Rusland en EU gedijt', *De Volkskrant* (19-12-2006).

²¹⁹ 'Juich komst Russische bedrijven toe', *De Volkskrant* (10-06-2006); 'Rusland verwelkomt bedrijven', *De Volkskrant* (05-07-2006).

²²⁰ Giovanni Caldioli, 'Belarus-Russia energy disputes – political and economic comparative analysis', *PECOB's energy policy studies* (2012), <http://www.pecob.eu/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/EN/IDPagina/3450> (laatst geraadpleegd op 31-10-2017).

betrouwbaarheid van Rusland als energieleverancier aan Europa.²²¹ Opnieuw wordt er gewezen op de verdeeldheid van Europa als gevolg van met name de Duitse afhankelijkheid van Rusland.²²² Hoewel Rusland veel minder kwalijk wordt genomen dan in 2006, blijft de conclusie dat Europa machteloos is als Rusland besluit minder gas en olie naar het Westen te pompen.²²³ Al kent het Russische beleid ook risico's voor Poetin zelf,²²⁴ vooral de EU blijkt toch erg kwetsbaar.²²⁵

Opnieuw is er een Rus die het Russische optreden in Wit-Rusland verdedigt, maar zelfs hij stelt niet langer dat verdergaande integratie in dit geval verstandig is. Daarentegen waarschuwt hij dat 'energieveiligheid' niet echt bestaat: 'vrij zijn betekent niet bang zijn voor onzekerheid, deze niet als een bedreiging, maar als een uitdaging zien'.²²⁶ Hij krijgt daarin weinig bijval. 'Vroeger of later zal het besef van de Russische bedreiging wel doorbreken. Maar de tegenstrijdige nationale benaderingen van Rusland zullen alleen door een Europese strategie worden vervangen als ook de oude lidstaten zelf zich bedreigd gaan voelen,' aldus de Poolse journalist Wawrzyniec Smoczyński. 'Het vervelende is alleen dat het tegen die tijd wel eens te laat kan zijn om de Russische invloed in Midden-Europa weer terug te dringen.'²²⁷

Zo kan worden vastgesteld dat de discussie in de Volkskrant ten aanzien van het energiebeleid overwegend neigde naar het beheersen van het veiligheidsprobleem dat Rusland vormde. Zeker nadat Poetin zich op de veiligheidsconferentie van München in februari 2007 ongemeen hard uit had gelaten over de VS,²²⁸ verbaast men zich erover dat economische vervlechting en politieke verwijdering hand in hand leken te gaan.²²⁹ Wat betreft Europa moet worden geconcludeerd dat de dominante opvatting in de Volkskrant was dat Rusland een 'hidermacht op een gasbel' was,²³⁰ die het best kon worden benaderd door een gemeenschappelijk Europees beleid te voeren op basis van kracht, gecombineerd met de diversificatie van de energiestroom naar Europa.

²²¹ 'Rusland stopt olie naar Europa', *De Volkskrant* (09-01-2007); 'EU-voorzitter Duitsland uit forse kritiek op oliestop van Rusland', *De Volkskrant* (09-01-2007).

²²² 'Rusland zoekt via Duitsland weg naar EU', *De Volkskrant* (20-01-2007); 'Ruslandcomplex', *De Volkskrant* (03-04-2007).

²²³ 'Machteloos toezien in hernieuwde gasoorlog', *De Volkskrant* (09-01-2007); 'Forum', *De Volkskrant* (10-01-2006).

²²⁴ 'Moskou lijkt goede buur te verliezen', *De Volkskrant* (09-02-2007).

²²⁵ 'Kremlin verwerpt idee gaskartel; Europa vreest strategische omsingeling van gasleveranciers', *De Volkskrant* (01-02-2007).

²²⁶ 'Europa mag zijn vrijheid niet opofferen voor energie', *De Volkskrant* (01-02-2007).

²²⁷ 'Europa verward over Russisch dilemma', *De Volkskrant* (09-02-2007).

²²⁸ President of Russia, 'Speech and the following discussion at the Munich conference on security policy', (10-02-2007), <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>.

²²⁹ 'Aanvaring op top EU en Rusland', *De Volkskrant* (19-05-2007).

²³⁰ Botsing aan de Wolga als keerpunt relatie', *De Volkskrant* (22-05-2007).

Wat was dan de reactie op de gasdeal van de Gasunie met Gazprom? Ook hier blijkt dat nationale economische belangen en politieke frictie los van elkaar worden behandeld. In de artikelen in aanloop naar de deal is nauwelijks kritiek te horen. Brinkhorst wordt geprezen omdat hij, in tegenstelling tot zijn Britse collega, de Nederlandse Gasunie actief helpt een belang te verwerven in het Nord Stream project,²³¹ waarover in een ander artikel opvallend lyrisch wordt beschreven hoe enthousiast het Nederlandse zakenleven probeert zaken te doen met het Russische Gazprom.²³² Een voorlopig akkoord tussen beide gasproducenten wordt in de krant gevierd, waarbij de opvolger van Brinkhorst als minister van Economische Zaken Joop Wijn de ruimte krijgt om zonder weerwoord te stellen dat men zich over 'de drempelvrees van het zakendoen in Rusland [moet] zetten.'²³³

Ook nadat een zware handelsdelegatie met onder andere de Nederlandse Minister-President zelf een definitief akkoord in Moskou heeft beklonken wordt het akkoord gevierd als een grote overwinning voor Nederland in de ambitie om hét gasdistributieland van Europa te worden.²³⁴ Het was goed dat Nederland nadenkt over de energievoorziening wanneer de gasbel in Groningen niet meer zou kunnen voorzien in de gasbehoefte. Deze samenwerking met Rusland 'is niet zonder risico's, maar uiteindelijk zal het gemeenschappelijk belang zorgen voor behoorlijke relaties.'²³⁵ Dat is ook de verdediging van kritiek uit de Tweede Kamer, waar zorgen over de Nederlandse mondigheid ten aanzien van de mensenrechtensituatie in Rusland werden geuit. Er bestaat helemaal geen tegenstelling tussen handel en mensenrechten, zo werd gesteld. In tegendeel: economische ontwikkeling zal de mensenrechtensituatie in Rusland juist goed doen.²³⁶

De kritiek op de Europese energieafhankelijkheid en verdeeldheid ten aanzien van Rusland verdween daarmee overigens niet.²³⁷ 'Lidstaten maken zich in EU-kader zorgen over de groeiende afhankelijkheid van Rusland, maar wedijveren onderling om de beste contracten met Gazprom te kunnen sluiten.'²³⁸ Dat maakt van de EU een

²³¹ 'Gazprom lonkt naar Nederland; Brinkhorst: Russen mogen toegang krijgen', *De Volkskrant* (25-04-2006).

²³² 'Gazprom heeft zakenpartners voor het uitzoeken', *De Volkskrant* (07-06-2006).

²³³ 'Gasunie en Gazprom samen in pijpleiding', *De Volkskrant* (06-10-2006); 'Energiedebat zit vol zinloze bangmakerij', *De Volkskrant* (29-11-2006).

²³⁴ 'Gasunie gaat in zee met Gazprom; Deelname aan Russische pijpleiding belangrijk voor positie van Nederland als gasdistributieland', *De Volkskrant* (07-11-2007).

²³⁵ 'Forum', *De Volkskrant* (10-11-2007).

²³⁶ 'Praten over gas en mensenrechten', *De Volkskrant* (08-11-2007).

²³⁷ 'Wie betaalt, bepaalt', *De Volkskrant* (22-07-2008).

²³⁸ 'Poetin krijgt meer grip op gastoevoer EU', *De Volkskrant* (19-01-2008).

onvoorspelbare partner, die door Rusland als zwak wordt gezien. Ook Nederland mocht zich dat aanrekenen.²³⁹

Zo ontstaat het beeld dat de opinie in de Volkskrant twee gezichten kent. Wanneer het gaat over Europees beleid moet Europa vooral uitkijken voor afhankelijkheid van de Russen. Niet alleen lijkt het dat Europa haar kritiek op de mensenrechtensituatie in Rusland inslikt ten behoeve van de handel, de EU is daarnaast kwetsbaar gebleken voor de grillige energiepolitiek. Dit is een risico dat volgens de commentatoren in de Volkskrant moest worden beheerst. Wanneer de opinie rond de deal van de Gasunie met Gazprom echter wordt bestudeerd, lijkt het wel of al deze kritiek is vervaagd. Opeens wordt het beleid van Russische integratie gevierd, en verdwijnt de noodzaak om als Unie een blok te vormen tegen de energieafhankelijkheid van Rusland naar de achtergrond.

De Telegraaf – nationaal opportunisme

Het energiedebat in de Volkskrant wordt dus voornamelijk als Europees probleem besproken met *soft containment* als beleidsuitgangspunt, totdat de Nederlandse nationale belangen in het geding komen. In de Telegraaf speelt Europa een veel kleinere rol in het debat. De focus van het debat in deze krant ligt op de kansen die Rusland biedt voor de Nederlandse economie.

Zeker in de twee jaren voor de gascrisis in Oekraïne staat de krant vol met artikelen over de economische kansen in Rusland voor Nederlandse bedrijven.²⁴⁰ De verhoudingen tussen Rusland en de EU stonden echter op scherp na de grote EU-uitbreiding in 2004. Het is daarom cruciaal dat Rusland te vriend wordt gehouden.²⁴¹ Zeker nadat bijvoorbeeld de Nederlandse tuinbouwsector last kreeg van een Russische importstop op Europese goederen.²⁴²

Dat wil niet zeggen dat er geen kritiek was op de staatsinrichting van Rusland. Die kritiek is echter niet zozeer normatief, maar richtte zich op de negatieve gevolgen voor het investeringsklimaat, en daarmee voor de Nederlandse belangen.²⁴³ Vooral de Yukos-affaire – waarin de topman van het grootste olieconcern van Rusland werd

²³⁹ 'Als de EU danst, stuitert iedereen andere kant op', *De Volkskrant* (08-04-2008).

²⁴⁰ 'Nederland nog afzijdig in sneller groeiend Rusland', *De Telegraaf* (13-10-2003); 'Rusland: slapende hond allang wakker', *De Telegraaf* (31-12-2003); 'Joodse terugkeer naar Rusland', *De Telegraaf* (12-08-2004).

²⁴¹ 'EU en Rusland iets nader tot elkaar', *De Telegraaf* (11-05-2005).

²⁴² 'Rusland groot probleem voor de tuinbouwsector', *De Telegraaf* (13-01-2005).

²⁴³ 'Houd de ogen open bij zakendoen in Rusland', *De Telegraaf* (15-11-2002); 'Maakbaar', *De Telegraaf* (19-07-2004); 'Ruskyi Avos', *De Telegraaf* (03-12-2004); 'OESO hekelt Moskou', *De Telegraaf* (21-06-2005); 'Corruptie bedreigt stabiliteit Rusland', *De Telegraaf* (04-08-2005).

aangeklaagd voor belastingontduiking, met als resultaat dat de Russische staat dominant werd op de energiemarkt – werd breed uitgemeten in de krant.²⁴⁴ Hoewel er artikelen in de Telegraaf te lezen zijn die de imagoschade proberen te beperken,²⁴⁵ of de realiteit van de noodzaak tot handelen met Rusland benadrukken,²⁴⁶ moet duidelijk zijn dat het imago van Rusland er een was van een land met mogelijkheden, maar ook met grote gevaren voor Nederland en het Nederlandse bedrijfsleven.

Door de nadruk op het Nederlandse belang krijgt het gasdispuut tussen Rusland en Oekraïne begin 2006 niet de aandacht die het in de Volkskrant krijgt. De Telegraaf doet het af met wat korte berichten en de vaststelling dat de zorgen van de Tweede Kamer over het conflict onterecht zijn, omdat de Nederlandse belangen niet worden geschaad.²⁴⁷ De energieafhankelijkheid van Rusland wordt gepresenteerd als een economisch feit, waar Europa rekening mee heeft te houden.²⁴⁸ Er is dan ook begrip voor het Russische verzet tegen de liberalisering van de energiemarkt. Dat was een wens van Europa, maar volgens een commentator in de Telegraaf is de energiemarkt juist niet gebaat bij openheid en is het niet in het belang van Poetin om de energiemarkt vrij te geven.²⁴⁹ Europa moet kortom niet proberen Rusland te beïnvloeden, maar zich juist aanpassen aan de realiteit van de verhoudingen.

Na een rel tussen Shell en de Russische overheid, waarbij uit het niets milieuvergunningen werden ingetrokken voor een project waar Shell voor 55% aandeelhouder van was, verandert de toon.²⁵⁰ Blijkbaar waren Nederlandse bedrijven ook gewoon doelwit van de nationalisatiedrift en corruptie van de Russische regering.²⁵¹ Het energiedispuut met Wit-Rusland dat kort daarop volgde maakte duidelijk dat Rusland, of het hier nu goede redenen voor had of niet, niet bang was het gaswapen te gebruiken in politieke of economische conflicten.²⁵² Dat is toch niet de betrouwbare handelspartner waar Nederland mee samen moet willen werken?²⁵³ In de krant zijn meerdere bezorgde opiniebijdragen te lezen waarin de nationalisatie van de Russische

²⁴⁴ 'Proces olietycoon bepaalt beeld Rusland in het Westen', *De Telegraaf* (17-06-2004); 'Kapitaalvlucht Rusland maakt belegger nerveus', *De Telegraaf* (16-09-2004).

²⁴⁵ 'Chordokovski in kooi was slecht voor imago', *De Telegraaf* (11-07-2005).

²⁴⁶ 'Extreem dure olie drijft Nederland in handen Rusland', *De Telegraaf* (21-09-2005).

²⁴⁷ 'Nederland niet geschaad door Russische gasruzie', *De Telegraaf* (04-01-2006).

²⁴⁸ 'Gazprom is machtig wapen Kremlin', *De Telegraaf* (03-01-2006); 'Opluchting groot na einde gascrisis', *De Telegraaf* (05-01-2006); 'EU probeert machtige buur Rusland te paaien' *De Telegraaf* (04-07-2006).

²⁴⁹ 'Energie-investering in Rusland blijft ver weg', *De Telegraaf* (18-07-2006).

²⁵⁰ 'Bot steunt Shell in olie-rel', *De Telegraaf* (21-09-2006).

²⁵¹ 'Poetin-regime onbetrouwbaar', *De Telegraaf* (13-12-2006).

²⁵² 'Gasheffing Wit-Rusland', *De Telegraaf* (05-01-2007).

²⁵³ 'Betrouwbaar', *De Telegraaf* (09-01-2007).

energiemarkt ten einde een sterke geopolitieke positie te verwerven wordt bekritiseerd.²⁵⁴ Dit is bovendien een periode waarin de Telegraaf opvallend veel aandacht besteed aan de internationale context van het probleem.

Hoewel er nog steeds ruimte was voor artikelen die het investeringsklimaat in Rusland bewieroken,²⁵⁵ moet worden vastgesteld dat het imago van Rusland in 2007 in de Telegraaf schade had opgelopen. Concrete voorstellen wat Nederland of Europa daarmee moesten doen worden echter niet gedaan. Mede daarom werkte de kritiek op het Russische beleid in deze korte periode niet door in de beschouwingen over de deal tussen de Gasunie en Gazprom.

Het totale gebrek aan kritiek of reflectie op het charmeoffensief van Poetin in 2005, wanneer bekend werd dat Rusland en Nederland een gemeenschappelijk belang in samenwerking zagen, is op zijn zachtst opvallend.²⁵⁶ Dit was toch een periode waarin de mensenrechtensituatie en de corruptie in Rusland al aan de kaak werden gesteld. Zodra het Nederlandse belang ermee gediend was verdween alle kritiek snel naar de achtergrond. Tekenend is het moment dat Shell weer zaken ging doen met Rosneft, slechts enkele maanden na de eerder besproken rel waarbij het de rechten op een ander gasveld bruut werd ontnomen. Dit werd niet gezien als een teken van een zorgelijke afhankelijkheid van de Nederlandse energiesector van Russische energiebronnen, maar als het bewijs dat de Russische gasbedrijven op hun schreden terug keerden. Juist de Russen bleken nog afhankelijk te zijn van buitenlandse hulp.²⁵⁷

Het bezoek van Balkenende aan Moskou in november 2007 (waar de gasdeal werd beklonken) werd vervolgens gevierd als een overwinning niet alleen tegenover de concurrerende EU-lidstaten die nu achter het net visten, maar ook op het Nederlandse beleid dat er op gericht was de relaties met Rusland te verbeteren.²⁵⁸ De wenselijkheid of de risico's van de samenwerking met Poetin stonden niet meer ter discussie. Sterker, de deal werd nadrukkelijk gevierd als de erkenning van de Nederlandse regering dat energiedeals met Rusland staat-op-staat aangelegenheden zijn, waarvan de deal van de Gasunie slechts de opmaat moest vormen voor meer samenwerking tussen beide landen

²⁵⁴ 'Barroso en Merkel zijn woedend om oliecrisis', *De Telegraaf* (10-06-2007); 'Etnische zuivering markten in Rusland', *De Telegraaf* (23-01-2007); 'Poetin dreigt toch met gaskartel', *De Telegraaf* (02-02-2007); 'Nieuwe Koude Oorlog', *De Telegraaf* (18-05-2007); 'Kremlin zet privésector steeds meer onder druk', *De Telegraaf* (05-10-2007).

²⁵⁵ 'Als je in Rusland iets goed doet, dan is 't ook meteen groot', *De Telegraaf* (17-02-2007); 'Rusland stijgt in aanzien', *De Telegraaf* (12-06-2007).

²⁵⁶ 'Poetin pakt Nederland in', *De Telegraaf* (03-11-2005).

²⁵⁷ 'Shell gaat samenwerken met Russische Rosneft', *De Telegraaf* (11-07-2007).

²⁵⁸ Warm onthaal in ijzig Moskou; Vriendschappelijk onderhoud Poetin en Balkenende', *De Telegraaf* (07-11-2007).

in de toekomst.²⁵⁹ De kritiek op het investeringsklimaat in Rusland is na de deal van de Gasunie verstomd, wat zo zou blijven tot het gewapende conflict in Georgië.²⁶⁰

Er moet worden opgemerkt dat er in de Telegraaf aanmerkelijk minder aandacht voor het Nederlandse internationale energiebeleid was dan in bijvoorbeeld de Volkskrant, wat het debat in de krant van diepgang berooft. Dit is natuurlijk te verklaren uit het feit dat de Telegraaf het nieuws graag dicht bij de lezer houdt en dit vraagstuk voor een groot deel een internationaal en multidimensionaal karakter heeft. Voor Nederland leek de inzet van het debat ook minder urgent, omdat het zelf op een gasbel zit. De periode van kritiek nadat Rusland enkele malen negatief in het nieuws is gekomen en daarmee wat hoger op de agenda was komen te staan, eindigt op het moment dat de Nederlandse nationale belangen en ambities ten aanzien van het energiebeleid daarbij zijn gediend.

Conclusie

De opinievorming in beide kranten begint vanuit twee uiteenlopende perspectieven. De Volkskrant aan de ene kant beziet het energievraagstuk vanuit een Europees perspectief. Het schrijft vooral over de Europese neiging mensenrechten te offeren voor gunstige energiedeals. De Telegraaf aan de andere kant benadert het energiebeleid juist vanuit een nationaal perspectief, en besteed vooral aandacht aan het vestigingsklimaat en Rusland en kansen voor het Nederlandse bedrijfsleven. Russische interne problemen worden bekritiseerd, omdat die de belangen van het Nederlandse bedrijfsleven schaden. Toch is er op basis van de bestudeerde bronnen in de Volkskrant en de Telegraaf een zekere mate van consensus over het energiebeleid ten aanzien van Rusland waar te nemen.

Ondanks de verschillende perspectieven, is de reactie op de gascrises in Oekraïne en Wit-Rusland in beide kranten kritisch op Europese energieafhankelijkheid van Rusland. In de Volkskrant wordt nadrukkelijk gepleit voor een containmentpolitiek, dat Europees gemeenschappelijk vorm moest krijgen, mede door diversificatie van de energiestromen, zodat het risico op een verdeel-en-heersstrategie van Rusland kon worden voorkomen. In de Telegraaf wordt de vraag gesteld of Nederland en Nederlandse bedrijven wel moeten willen samenwerken met een land dat bewees een onbetrouwbare partner te zijn die de energiereserves inzette om politieke doeleinden te

²⁵⁹ 'Hollandse zakentop in ban van Jamal-gasveld; in kielzog premier te gast bij Poetin', *De Telegraaf* (07-11-2007).

²⁶⁰ 'Volkswagen opent fabriek in opbloeiende Russische markt', *De Telegraaf* (29-11-2007); 'Rusland is terug als leidende natie', *De Telegraaf* (23-06-2008); 'Russen halen Duitsers in', *De Telegraaf* (10-07-2008).

dienen. Al komt een uitgesproken beleidspositie niet uit het debat in de Telegraaf naar voren, de kritiek op energieafhankelijkheid en daarmee integratie is alom aanwezig na de crises in Oekraïne en Wit-Rusland. Beide kranten leveren dus kritiek op al te veel integratie met Rusland en daarmee (Europese) energieafhankelijkheid als gevolg van internationale ontwikkelingen. Daarmee neigt de opinie naar een containmentpolitiek.

Aangaande het concrete Nederlandse energiebeleid ten aanzien van Rusland – te weten de deal van de Gasunie – bestond uitgesproken consensus. In beide kranten wordt de gasdeal gevierd als verstandig. Het was goed dat Nederland anticipeerde op het opraken van de gasreserves in Groningen. Dat het daarbij lukte om goede relaties met Rusland te onderhouden die resulteerden in een deal van de Nederlandse Gasunie, was een diplomatiek succes. In beide kranten verstomde een periode van aanhoudende kritiek als gevolg van de Russische gasdisputen met Oekraïne en Wit-Rusland opvallend abrupt. De kritiek op Europese energieafhankelijkheid van Rusland verstomt wanneer de specifieke Nederlandse belangen daarbij gediend zijn.

De Nederlandse regering baseerde haar energiebeleid ten aanzien van Rusland uitgesproken op de aanname dat integratie en onderlinge afhankelijkheid bevorderend zijn voor internationale stabiliteit. Deze beleidspositie, in deze scriptie als ‘Europees’ bestempeld, werd echter ingenomen op bilaterale basis en met economische motieven. In woord zei de regering wel te pleiten voor een Europese aanpak en diversificatie van de Europese energiestromen, maar in de praktijk ondermijnde het dat beleid juist. Het Europese narratief werd zodoende gebruikt om nationale belangen te dienen.

Twee zaken vallen hieraan op. Ten eerste lijkt de mate van Europeanisatie van het publieke debat nauwelijks bepalend voor de inhoud van het debat. In de Volkskrant wordt het debat Europees gevoerd met als uitgangspunt containment van Rusland, in de Telegraaf wordt het debat nationaal gevoerd met een verschuiving naar containment, en de regering plaatst het Nederlands energiebeleid in een Europese context en pleit voor integratie. De mate van Europeanisatie van het debat heeft dus geen invloed op het gepropageerde beleid.

Toch is er wel een duidelijk verschil in beleidspositie tussen het publieke debat en de regering. Echter, zodra specifiek nationale belangen en jurisdicties ter discussie komen, is in alle gevallen een verschuiving naar een nationaal perspectief met integratie als uitgangspunt waar te nemen. Dit is opvallend. Hoewel het rechtmatig en dus goed te verklaren is dat Nederland bilateraal beleid toejuicht, kan dit beleid toch niet los van de

Europese context worden gezien. Dit wijst op een vorm van nationaal opportunisme die politieke overtuigingen lijken te overstijgen. Europa mag de lasten dragen, terwijl Nederland de lusten mag oogsten.

In die conclusie klinkt weinig 'eigendom' van het Europese beleid door. Dat gebrek aan eigendom is echter niet te wijten aan een dichotomie tussen een bestuurlijke elite en het publiek. Er zijn zeker verschillen, maar zodra puntje bij paaltje komt lijken deze te verdwijnen. Daarbij moet worden opgemerkt dat het Nederlandse regeringsbeleid meer continuïteit in de beleidsmatige positie vertoont dan de publieke opinie. Op basis hiervan kan worden gesuggereerd dat de publieke opinie meer op de korte termijn reageert. Er kan op basis van de bestudeerde bronnen dus niet van een ideologisch van de EU vervreemde publieke opinie worden gesproken, wanneer het aankomt op het energiebeleid ten aanzien van Rusland.

5. GEOPOLITIEKE VERSCHUIVING NAAR HET OOSTEN

In hoofdstuk 2 is besproken hoe de verslechterde relaties tussen Rusland en het Westen hebben bijgedragen aan het uitbreken van het conflict in Georgië. Het gevoel dat het Westen onder aanvoering van de VS de invloedssfeer in de richting van Rusland uitbreidde op het moment dat Rusland zwak was voedde Russisch ressentiment en tegelijkertijd een toenemend gevoel van nationale trots. Drie internationale ontwikkelingen in de tweede termijn van Poetin als president van Rusland voedde het gevoel van vernedering in de Russische poging zich weer te profileren als wereldmacht: de Amerikaanse plannen om een raketschild in Polen en Tsjechië te plaatsen, de steun voor de eenzijdig uitgeroepen onafhankelijkheid in Kosovo en de plannen om de NAVO uit te breiden met de Russische buurlanden Georgië en Oekraïne. Poetin greep het conflict in Georgië aan om zijn reputatie zowel nationaal als internationaal te herstellen en te laten zien bereid te zijn assertief de eigen belangen te verdedigen.

Wat de drie besproken ontwikkelingen met elkaar gemeen hebben is dat de Westerse gemeenschap zich ondanks het feit dat Rusland zich in alle gevallen fel tegen de plannen uitliet nauwelijks iets van de Russische zorgen aantrok en de plannen (in meer of mindere mate) doorzette. Het geplande raketschild werd bijvoorbeeld gepresenteerd als verdediging tegen dreiging uit het Midden-Oosten.²⁶¹ Daarnaast werd het systeem niet geacht in staat te zijn Russische raketten te onderscheppen.²⁶² De Russische kritiek op het raketschild werd daarmee ongefundeerd geacht. Hoewel er met name binnen Europa het nodige verzet was tegen het schild – vooral over de vragen of een raketschild nog wel van de tijd was en in hoeverre heel Europa bij het schild gediend zou zijn; het plan was immers een bilateraal verdrag tussen de VS en Polen/Tsjechië – werden de plannen niet in de ijskast gezet.²⁶³

Het westerse optreden in Kosovo was Rusland al sinds 1999 een doorn in het oog. Westerse landen intervenieerde toen om potentiële genocide te voorkomen, maar deden dat buiten de VN om, omdat Rusland als bondgenoot van Servië een veto had uitgesproken. Nu gebeurde hetzelfde met de onafhankelijkheidsverklaring van Kosovo, die door de meeste Europese landen en Amerika vrij snel werk erkend. Rusland verweet

²⁶¹ 'NATO insists American missile defense no threat to Russia', *The Associated Press* (19-04-2007).

²⁶² Philip Coyle en Victoria Samson, 'Missile defense malfunction: why the proposed U.S. missile defenses in Europe will not work', *Ethics and International Affairs* vol. 22 (2008) nr. 1, 3-23, aldaar 7.

²⁶³ Jeffrey Mankoff, 'The politics of U.S. missile defense cooperation with Europe and Russia', *International Affairs* vol. 88 (2012) nr. 2, 329-347, aldaar 335-336.

het Westen hypocriet te zijn en buiten het internationale recht te gaan zodra het in het eigen belang was. Over de NAVO-uitbreiding met Georgië en Oekraïne bestond binnen de NAVO de meeste onenigheid. Maar ondanks herhaalde Russische bezwaren dat het zich bedreigd voelde door een militair bondgenootschap dat de grenzen met Rusland zou bereiken vonden de NAVO-leden elkaar door beide landen het Membership Action Plan toe te zeggen, zonder daar een tijdsplan aan te verbinden.²⁶⁴

Wat was de Nederlandse positie ten aanzien van deze issues en hoe reageerde het op de Russische kritiek? Dit hoofdstuk zal uiteenzetten in hoeverre Nederland pleitbezorger was van het containmentbeleid zoals zich dat in deze drie onderwerpen ten aanzien van Rusland heeft geuit, en welke invloed de positie van Rusland had op het Nederlandse beleid in de internationale samenwerkingsverbanden. Dit wordt vervolgens vergeleken met de teneur in het publieke debat. Hoe werd daarin gereageerd op de geopolitieke verschuivingen? Wat was de visie op de rol van Rusland? Was de kritiek uit Moskou terecht en moest het Westen dat in het beleid meenemen?

Het niet toegeven aan de Russische belangen wordt in dezen geïnterpreteerd als een vorm van containment. Hoewel er in alle drie de gevallen meerdere belangen speelden die soms buiten de geopolitiek ten aanzien van Rusland omgingen, was de aanhoudende kritiek uit Moskou te luid om af te doen als ruis uit de periferie. Het feit dat de kritiek uit Rusland, mede ingegeven door de eigen vaak onwrikbare opstelling, het Westen er niet van heeft weerhouden in alle drie de gevallen door te zetten is daarom ook een signaal naar Poetin dat hij moest weten hoe ver zijn invloed reikte. Het is niet reëel te denken dat de Russische wens zich te profileren als internationale grootmacht geen rol heeft gespeeld bij de manier waarop het Westen die wens negeerde.

Voordat dit hoofdstuk zich zal bewegen richting het analytische deel moet nog worden vastgesteld dat de te bespreken issues geen primair Europese aangelegenheden zijn. Vooral de NAVO is in veel gevallen het internationale instituut waarbinnen de onderwerpen werden besproken. Toch speelt de EU natuurlijk wel een rol, zeker in het geval van de onafhankelijkheid van Kosovo. Bovendien werkt Europese samenwerking ook door in het gevoel een gemeenschappelijk veiligheidsbeleid te dienen, of dat nu in de NAVO of de EU wordt besproken. De doorwerking van een Europees of Atlantisch

²⁶⁴ John J. Mearsheimer, 'Why the Ukraine crisis is the West's fault: the liberal delusions that provoked Putin', *Foreign Affairs* vol. 77 (2014) nr. 5, 77-89, aldaar 79.

discours is daarmee, ook in het Atlantische samenwerkingsverband, wel degelijk relevant voor deze studie. Het gaat immers nog steeds om de Nederlandse positie en belangen, die later een rol hebben gespeeld bij het Nederlandse beleid in het GBVB tijdens de oorlog in Georgië.

Het regeringsbeleid

In bijna alle beleidsnotities, Kamerbrieven en Kamerdebatten waar de minister van Buitenlandse Zaken ingaat op de relaties met Rusland wordt het belang van samenwerking van Nederland, Europa, en de NAVO met Rusland onderstreept. De bepleitte samenwerking wordt echter vaak in algemene termen (dialoog, transparantie, verschillende internationale overlegorganen etc.) benoemd. Welk beeld blijft over als er wordt ingezoomd op drie concrete geopolitieke issues tussen het Westen en Rusland gedurende Poetins tweede termijn?

Raketschild

Het eerste onderwerp dat in 2007 ter sprake kwam was een Amerikaans onderzoek naar de mogelijkheden voor de aanvulling van een raketschild tegen Iran op Alaska. In februari achtte minister Verhagen ontwikkelingen op dit vlak echter niet waarschijnlijk, en stelde dat de gesuggereerde samenwerking tussen de VS en enkele Oost-Europese landen 'niet het uitgangspunt' was.²⁶⁵ Nadat bekend werd dat Amerika in vergaande onderhandelingen was met Polen en Tsjechië over het plaatsen van een raketschild ging Verhagen in de Tweede Kamer in op de Russische kritiek. Die noemde hij desgevraagd ongegrond; het schild is gericht op het Midden-Oosten en bovendien was Rusland volgens de minister vooraf uitvoerig geïnformeerd. Russische zorgen moesten echter serieus genomen worden, wat kon worden bereikt door meer dialoog en volledige transparantie in het verder proces.²⁶⁶

Rusland weigerde verdere samenwerking echter, en dreigde het CSE-verdrag (Conventionele Strijdkrachten Europa) op te zeggen. Hierover was Verhagen bezorgd.²⁶⁷ Hij benadrukte enkele keren in de Kamer dat Rusland 'geen veto' heeft ten aanzien van het raketschild, maar dat het wel van belang was dat zorgen werden weggenomen.²⁶⁸ Verhagen bepleitte in een notitie aangaande het raketschild, dat de Russische positie in overweging werd genomen maar dat het schild technische specificaties mist om

²⁶⁵ 'Verslag van een algemeen overleg' (01-02-2007) Kamerstuk 28676 nr. 34.

²⁶⁶ 'Verslag van een gesprek', (12-04-2007) Kamerstuk 21502-02 nr. 749.

²⁶⁷ 'Brief van de minister van Buitenlandse Zaken' (11-05-2007) Kamerstuk 28676 nr. 36.

²⁶⁸ 'Verslag van een algemeen overleg' (04-12-2007) Kamerstuk 28676 nr. 44; 'Verslag van een algemeen overleg' (26-03-2008) Kamerstuk 28676 nr. 58.

daadwerkelijk bescherming tegen Russische ballistische raketten.²⁶⁹ Op basis hiervan achtte de NAVO de bezwaren van Rusland niet gerechtvaardigd, waarop Verhagen aangaf dat Nederland geen zwaarwegende bezwaren voor of tegen het raketschild had.²⁷⁰ Vanaf 2008 verdween de invloed van het raketschild relaties met Rusland uit het debat.²⁷¹

Een wél belangrijke overweging voor Nederland was het uitgangspunt van de ondeelbaarheid van veiligheid voor de hele NAVO. Hoewel Verhagen erkende dat de bilaterale afspraak tussen Amerika en Polen/Tsjechië legitiem was, hoopte hij wel te kunnen verdedigen dat bilaterale afspraken de veiligheid elders in het bondgenootschap niet mochten ondermijnen.²⁷² Hij pleitte daarom ook voor een NAVO-breed raketschild, of op zijn minst samenwerking op dit terrein.²⁷³

Nederland pleitte dus voor samenwerking en dialoog met Rusland, maar nam de positie in dat het bij de Russische afwijzing van deze samenwerking niet zo kon zijn dat Moskou invloed heeft op het al dan niet plaatsnemen van een raketschild in Oost-Europa. Het heeft geen enkele basis om zich met deze interne aangelegenheid van soevereine landen te bemoeien, en de Russische zorgen werden bovendien als onrechtmatig bestempeld. Zodoende bezigde Nederland diplomatieke taal, maar hadden de Russische zorgen geen invloed op het beleid. Op basis van de aanname dat het nadrukkelijk negeren van Rusland als containmentpolitiek moet worden opgevat, kan het regeringsbeleid worden betiteld als neigend naar containment.

Kosovo

Na de bekendmaking van het vredesvoorstel van de Finse diplomaat Martti Ahtisaari (dat Kosovo de facto onafhankelijkheid zou geven) reageerde Nederland door te benadrukken dat een Europese gemeenschappelijke reactie geboden was,²⁷⁴ en dat deze wat Nederland betreft te allen tijde gebaseerd moest zijn op het internationaal recht, en dus op een VN-resolutie.²⁷⁵ Het was zodoende van belang dat de reactie van Rusland, als bondgenoot van Servië met een veto in de Veiligheidsraad, in de overwegingen werd

²⁶⁹ 'Notitie over raketverdediging' (28-03-2008) Kamerstuk 28676 nr. 52.

²⁷⁰ 'Verslag van een algemeen overleg' (06-02-2008) Kamerstuk 28676 nr. 50.

²⁷¹ In een lijst Kamervragen in april 2008 werd de Russische Federatie bijvoorbeeld in de vragen noch de antwoorden ook maar één keer vermeld: 'Aanhangsel van de handelingen' (03-04-2008) Vergaderjaar 2007-2008, aanhangsel nr. 1791.

²⁷² 'Verslag van een algemeen overleg' (23-07-2007) Kamerstuk 21501-02 nr. 763.

²⁷³ 'Verslag van een algemeen overleg' (04-12-2007) Kamerstuk 28676 nr. 44; 'Verslag van een algemeen overleg' (26-03-2008) Kamerstuk 28676 nr. 58.

²⁷⁴ 'Verslag van een algemeen overleg' (06-02-2007) Kamerstuk 21501-02 nr. 733.

²⁷⁵ 'Verslag van een algemeen overleg' (29-03-2007) Kamerstuk 21501-02 nr. 746.

meegenomen.²⁷⁶ De patstelling in de onderhandelingen was Nederland een doorn in het oog. Die patstelling bleef vooral bestaan omdat Rusland dreigde met een veto voor elke NAVO-resolutie waar Servië zich niet in kon vinden en de VS aangaven een eventuele eenzijdige onafhankelijkheid van Kosovo te zullen erkennen – waardoor zowel Servië als Kosovo zich gesteund genoeg voelde om geen water bij de wijn te doen.

Daarom weigerde Nederland vooruit te lopen op een eventuele eenzijdige onafhankelijkheid en veroordeelde het partijen die dat wel, in Verhagens ogen prematuur, deden.²⁷⁷ Over Rusland sprak Verhagen daarbij uit dat dit land vooral bang was voor een precedentwerking, waarbij andere afscheidingsbewegingen (in Tsjetsjenië bijvoorbeeld) zich gesterkt zouden voelen door het Kosovaarse voorbeeld. De minister sprak echter vertrouwen uit dit weg te kunnen nemen door het *sui generis*-karakter van de situatie in Kosovo te benadrukken.²⁷⁸

Dat Nederland zich committeerde aan het vinden van een diplomatieke oplossing bleek toen Verhagen zich de woede van met name Kosovo op de hals haalde door uit te spreken niet tegen een opdeling van Kosovo in een Servisch en een Albaans deel te zijn.²⁷⁹ In de Kamer verdedigde Verhagen zijn uitspraak door te stellen dat hij wilde aantonen dat beide partijen moeten nadenken over ‘onconventionele oplossingen’ als ze de onderhandelingen tot een succes willen maken.²⁸⁰ Overigens was Nederland zelf niet bereid te onderhandelen met Servië over intensievere samenwerking met de EU, zolang Servië Ratko Mladic niet aan het Joegoslaviëtribunaal had uitgeleverd.²⁸¹ Deze samenwerking werd binnen de EU gezien als tegenprestatie voor de Kosovaarse onafhankelijkheid.

Na het mislukken van een ronde onderhandelingen op 10 december 2007 (die als ultieme poging werden gezien) bestond internationale vrees voor het uitbreken van conflict.²⁸² Nederland pleitte er daarom met andere landen voor dat Europese een vredesmissie naar Kosovo zou sturen. Het was daarom zaak dat Europa gemeenschappelijk op zou treden, en gezien de tegenstellingen bleef het ook daarom

²⁷⁶ ‘Verslag van een algemeen overleg’ (06-02-2007) Kamerstuk 21501-02 nr. 733.

²⁷⁷ ‘Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken’, Kamerstuk 21501-02 nr. 759.

²⁷⁸ ‘Verslag van een algemeen overleg’ (12-04-2007) Kamerstuk 21501-02 nr. 749.

²⁷⁹ ‘Kosovo Albanians reject Dutch minister’s partition remarks as ‘unacceptable’’, *BBC Monitoring Europe* (06-11-2007) database LexisNexis.

²⁸⁰ ‘Aanhangsel van handelingen’, vergaderjaar 2006-2007, aanhangselnummer 2623; ‘Verslag van een algemeen overleg’ (05-09-2007) Kamerstuk 21501-02 nr. 770.

²⁸¹ ‘Verslag van een algemeen overleg’ (06-03-2007) Kamerstuk 21501-02 nr. 743.

²⁸² ‘Brief van de minister van Buitenlandse Zaken’ (10-10-2007) Kamerstuk 26150 nr. 48.

essentieel dat 'eenzijdige acties' niet op tafel zouden komen te liggen.²⁸³ Maar Verhagen kon ook niet ontkennen dat de status quo niet langer kon worden gehandhaafd. Hij beargumenteerde echter dat het nog steeds niet goed was over eenzijdige onafhankelijkheid te praten, opdat er een matigende toon naar Servië zou worden gezonden.²⁸⁴

Naarmate duidelijk werd dat een eenzijdige onafhankelijkheid niet meer af te wenden was probeerde Nederland binnen Europa eensgezindheid te bewaren, ten einde de vredesmissie die zou moeten worden opgestart niet in gevaar te brengen. Dat niet alle lidstaten gelijktijdig tot erkenning zouden overgaan (lees: enkele lidstaten principieel tegen waren) zou minder problematisch zijn dan dat Europa niet in staat zou zijn een troepenmacht te sturen, waarop de VS in het gat zou springen.²⁸⁵ Toen er eenmaal een eenzijdige onafhankelijkheid kwam besloot Nederland deze te erkennen. Dat deed het op 4 maart 2008, twee weken na de onafhankelijkheidsverklaring, en werd volgens Verhagen gelegitimeerd omdat het niet langer zinvol was de realiteit te ontkennen, Kosovo aan de volkenrechtelijke voorwaarden van een staat voldeed en de nieuwe grondwet voldoende bescherming voor minderheden garandeerde.²⁸⁶

Zo kan er niet worden gezegd dat Nederland een uitgesproken containment beleid ten aanzien van Rusland voerde. Het schaarde zich daarvoor te nadrukkelijk niet bij de groep landen die zich prematuur ten faveure van eenzijdige Kosovaarse onafhankelijkheid hadden verklaard. De Russische positie heeft uiteindelijk geen enkele gespeeld toen Nederland Kosovo als staat erkende. Het pleitte voor een oplossing binnen VN-verband. Dat ging niet door een Russisch veto, daarom werd dat veto uiteindelijk 'teniet gedaan' door eenzijdige onafhankelijkheid te erkennen. Gebaseerd op de aanname dat het negeren van Rusland een vorm van containment is, maar dat Nederland dit beleid nooit heeft nagestreefd moet het regeringsbeleid worden betiteld als mild containment.

NAVO-uitbreiding

De door de VS voorgestelde uitbreiding van de NAVO met de aan Rusland grenzende staten Georgië en Oekraïne was in de ogen van Nederland op gebaseerd op politieke

²⁸³ 'Verslag van een algemeen overleg' (14-11-2008) Kamerstuk 21501-02 nr. 785; 'Verslag van een algemeen overleg' (05-12-2007) Kamerstuk 21501-02 nr. 787;

²⁸⁴ 'Handelingen', vergaderjaar 2007-2008, vergadernummer 37 (18-12-2007).

²⁸⁵ 'Verslag van een algemeen overleg' (24-01-2008) Kamerstuk 21501-02 nr. 793.

²⁸⁶ 'Brief van de minister van Buitenlandse Zaken' (04-03-2008) Kamerstuk 29478 nr. 8; 'Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken' (28-02-2007) Kamerstuk 21501-02 nr. 796.

motieven. Sommige lidstaten waren daarom bereid de voorwaarden voor lidmaatschap soepeler te interpreteren dan Nederland zou willen.²⁸⁷ De reservaties ten aanzien van toetreding waren gebaseerd op de binnenlandse situatie van beide landen; Georgië kampte met twee bevroren conflicten, terwijl er in Oekraïne onvoldoende steun onder de bevolking leek te bestaan. Het ging Nederland hier primair om de duurzaamheid van de 'performance' van beide landen binnen de NAVO.²⁸⁸ Dat wil echter niet zeggen dat moeilijke discussies met Rusland uit de weg mochten worden gegaan, of dat de discussie over de relatie met Rusland geen rol speelde.²⁸⁹ Poetins speech in München, waarbij hij verbaal hard naar het Westen uithaalde, werd door Verhagen geïnterpreteerd als een roep om serieus genomen te worden. Laten we dat eens proberen, leek de boodschap van de minister.²⁹⁰

Mede door kritiek uit de Kamer heeft Verhagen echter wel meermalen duidelijk gemaakt dat er een grens is aan de bereidheid met Rusland mee te denken. Wat de uitkomst van de Atlantische discussie rond toenadering met Rusland en NAVO-uitbreiding ook zou zijn, stelde Verhagen, 'vast staat dat Nederland en de NAVO Rusland geen veto toedelen.' In aanloop naar de NAVO-top in Boekarest werden enkele moties ingediend. Voorafgaand had de minister de Kamer nog maar eens verzekerd dat Rusland geen enkele rol speelde bij de Nederlandse opstelling in dit vraagstuk.²⁹¹ Moties die opriepen niet in te stemmen haalden het niet, maar een motie over een inspanning met gelijkgezinde partners om te zorgen dat de MAP-status niet aan Georgië en Oekraïne zou worden verleend (motie-Eijsink/Van Gennip) deed dat wel.²⁹² Alleen de VVD stemde tegen.

Na de top in Boekarest legde Verhagen de NAVO-toezegging dat Oekraïne en Georgië in de toekomst de MAP-status zouden *kunnen* krijgen uit als een compromis, waar Nederland samen met Duitsland hard voor had gestreden. Hiermee was volgens hem voldaan aan de wens van de Kamer.²⁹³ Er was nu genoeg tijd om consensus over toetreding te zoeken, niet in de laatste plaats, zo benadrukte Verhagen wellicht nog maar eens, omdat de NAVO zich niets aantrekt van Rusland.²⁹⁴ Het is in deze context niet

²⁸⁷ 'Brief van de minister van Buitenlandse Zaken' (11-05-2007) Kamerstuk 28676 nr. 36.

²⁸⁸ 'Brief van de minister van Buitenlandse Zaken' (04-03-2008) Kamerstuk 28676 nr. 49.

²⁸⁹ Ibidem.

²⁹⁰ 'Brief van de minister van Buitenlandse Zaken' (23-04-2007) Kamerstuk 28676 nr. 35.

²⁹¹ Handelingen 2007-2008, nr. 70, pag. 4921-4924, datum vergadering 01-04-2008.

²⁹² 'Motie-Eijsink/Van Gennip', (01-04-2008) Kamerstuk 28676 nr. 56; Handelingen 2007-2008, nr. 70, pag. 4937, datum vergadering 01-04-2008.

²⁹³ 'Brief van de minister van Buitenlandse Zaken' (11-04-2008) Kamerstuk 28676 nr. 57.

²⁹⁴ 'Verslag van een algemeen overleg' (26-03-2008) Kamerstuk 28676 nr. 58.

onbelangrijk te vermelden dat de Adviesraad Internationale Vraagstukken, dat uitgesproken positief stond tegenover samenwerking met Rusland, de minister steunde in zijn beleid. De NAVO-toezegging had er immers voor gezorgd dat de aspirant-leden hun inspanningen hadden verdubbeld, terwijl in Rusland te frustratie was toegenomen. Goed dat Verhagen niet had ingestemd met een MAP-statusverlening.²⁹⁵

Zo was Nederland nadrukkelijk geen voorstander van NAVO-toetreding van Georgië en Oekraïne. Het baseerde dat standpunt echter op de interne gevolgen voor de NAVO, en niet op Russische frustraties of het risico op vertroebelde relaties met dat land. De minister genoot brede Kamersteun voor zijn beleid, trok samen op met de grote EU-lidstaten Frankrijk en Duitsland, maar kon niet voorkomen dat er toch toezeggingen door de NAVO werden gedaan. Opnieuw is te zien dat Nederland min of meer inzette op samenwerking met Rusland, maar wel fel benadrukte dat Rusland geen doorslaggevende invloed op het beleid mocht hebben. Opnieuw ook slaagde het er niet in een politiek die op een integrerende leest was geschoeid, om te zetten in beleid. Op het dossier NAVO-uitbreiding wordt het regeringsbeleid daarom betiteld als het midden houdend tussen containment en integratie.

Publieke opinie

De Nederlandse regering voerde ondanks een ogenschijnlijk oprechte integrerende toon een beleid dat als containment politiek kan worden bestempeld. Dit kon voor een deel worden verklaard uit zowel de machtsverhoudingen als de noodzaak tot eendrachtigheid binnen internationale organisaties. Daarnaast was het beleid er niet expliciet op gericht om Rusland te beheersen, maar werden er andere argumenten voor gegeven. Toch niet de minister van Buitenlandse Zaken geen kans voorbij gaan te benaderen dat Rusland geen enkele invloed had op de Nederlandse positie. In hoeverre reflecteerde de publieke opinie op deze positie? Valt er op de verschillende onderwerpen een beleidsmatige positie uit het debat in de twee bestudeerde kranten te destilleren en hoe verhield zich dat met het regeringsbeleid? En welke rol speelde Rusland in het debat? Hiertoe zal per geopolitiek beleidsdossier worden besproken hoe het debat in de Volkskrant en de Telegraaf zich voltrok en zich verhield tot het regeringsbeleid.

²⁹⁵ AIV, 'De samenwerking tussen de Europese Unie en Rusland: een zaak van wederzijds belang' (29-07-2008).

Raketschild

Ruim voor februari 2007 was al bekend dat Bush plannen maakte om een raketschild te plaatsen in Oost-Europa, om zich te beschermen tegen de dreiging uit het Midden-Oosten.²⁹⁶ Veel aandacht kreeg dat niet in de *Volkscrant*, maar na de beruchte speech van Poetin op de veiligheidsconferentie in München die maand ontplofte het publieke debat. De in de die speech geuite frustratie over de westerse hypocrisie werd door voormalig PvdA-politicus Marcel van Dam terecht geacht; wie bijvoorbeeld gelooft dat het in Oost-Europa te plaatsen raketschild 'is bedoeld om de VS en Europa te beschermen tegen eventuele raketten uit het Midden-Oosten, zoals wordt beweerd, gelooft ook in sprookjes van Moeder en Gans.'²⁹⁷

Van Dam kreeg weinig bijval in deze opvatting. Niet alleen werd vastgesteld dat de Russische kritiek een averechts effect had op Polen en Tsjechië,²⁹⁸ Poetin werd zelf ook hypocrisie verweten daar zijn steun aan Iran immers had bijgedragen aan de noodzaak van het schild.²⁹⁹ Breedst gedragen was het argument dat het raketschild helemaal niet in staat zou zijn Europa of Amerika te verdedigen tegen Russische raketten.³⁰⁰ Daarvoor lag het te dicht bij Rusland en was het technisch niet in staat de grote hoeveelheid raketten uit die Rusland af kon vuren te verwerken. En, zo was werd vastgesteld, dat moest Poetin zelf ook weten. Het was daarom veel waarschijnlijker dat Moskou de antiwesterse retoriek opvoerde om andere politieke doelen na te streven. In Europa heerste na de oorlogen in Irak en Afghanistan een bepaald anti-Amerikaanse sfeer en was de controverse rond het schild dus uitstekende prikkel om het Westen verder te verdelen.³⁰¹ Dat deze tactiek werkte, werd bewezen geacht door met name het Duitse verzet tegen het schild.³⁰² Was dit niet ook het land dat voor de energievoorziening zo afhankelijk was van Rusland?

Poetins uitspraak in juni 2007 zich genoodzaakt te voelen zijn eigen raketten op Oost-Europa te richten zodra er daadwerkelijk een schild in Polen werd gezet

²⁹⁶ 'Pools kabinet onderhandelt met VS over raketschild', *De Volkskrant* (18-11-2005); 'VS streven naar raketschild in Oost-Europa', *De Volkskrant* (23-05-2006).

²⁹⁷ 'Poetins gelijk', *De Volkskrant* (15-02-2007).

²⁹⁸ 'Polen en Tsjechië kwaad op Moskou', *De Volkskrant* (21-02-2007).

²⁹⁹ 'Forum', *De Volkskrant* (22-02-2007).

³⁰⁰ 'Raketschild als paraplu voor Westen', *De Volkskrant* (23-01-2007); 'De week van het raketschild en de verbale salvo's uit Moskou', *De Volkskrant* (24-02-2007); 'Raketschild is gericht tegen Iran', *De Volkskrant* (02-03-2007); 'Kritiek of afweersysteem is totaal ongefundeerd', *De Volkskrant* (23-03-2007).

³⁰¹ 'Poetin vist lekker in troebel water', *De Volkskrant* (14-03-2007); 'Al maanden waait een koude wind uit Moskou', *De Volkskrant* (16-05-2007); 'Moskou laat vijandbeelden herleven', *De Volkskrant* (31-05-2007).

³⁰² 'Raketschild verscheurt Europa', *De Volkskrant* (07-03-2007); 'Amerikaans raketschild is vooral een probleem voor Duitsland', *De Volkskrant* (15-03-2007); 'Schröders terugkeer als advocaat van de Russen', *De Volkskrant* (27-03-2007).

veroorzaakte een nieuwe, nog meer anti-Russische golf opiniebijdragen.³⁰³ De manier waarop Moskou Europa tegen de VS en de lidstaten tegen elkaar probeerde uit te spelen werd buitengewoon sluw; niet zonder succes lukte het zich te profileren als vredesstichter in een conflict dat 'het zelf had uitgelokt.'³⁰⁴ Maar Europa mocht de ogen niet sluiten voor de werkelijke plannen achter Poetins retoriek.³⁰⁵ Het was tijd op te staan en een tot-hier-en-niet-verder-politiek te bezigen, zonder daarbij overigens ook in Koude Oorlog-retoriek te vervallen.³⁰⁶ Dat dit niet gebeurde stemde tot zorgen over de toekomst.³⁰⁷

Overigens stond Marcel van Dam niet helemaal alleen in zijn begrip voor de Russische positie. Columnist Thomas von den Dunk richtte zich in twee kritische artikelen op het beleid van de VS, zonder de Russische opstelling overigens goed te praten. Zo verweet hij Bush dat een op zichzelf gelegitimeerd middel (het raketschild) te snel en zonder overleg met Rusland of andere NAVO-lidstaten werd opgedrongen, daarmee niet alleen verantwoordelijk voor de vertroebelde relaties met Rusland, maar ook voor de toenemende verdeeldheid binnen Europa.³⁰⁸ Dat Nederland zich desondanks naar zijn mening nog te veel liet imponeren door de VS zag hij als een gebrek aan visie en analyse op het ministerie van Buitenlandse Zaken.³⁰⁹

In de Telegraaf zijn aanmerkelijk minder opiniebijdragen te lezen over het raketschild, al komt de berichtgeving ook hier op gang na Poetins speech in München. Ondanks een bijdrage waarin wordt benadrukt dat de relaties tussen het Westen en Rusland in 2007 niet zijn te vergelijken met de Koude Oorlog,³¹⁰ valt bij bestudering van de berichtgeving juist de doorschemerende Koude Oorlogsretoriek op. Termen als 'nieuwe wapenwedloop'³¹¹ en 'oude retoriek'³¹² sieren de koppen in februari 2007.

Europa wordt in de berichtgeving afgeschilderd als verdeeld en zwak, waardoor het niet lukt constructieve relaties op te bouwen.³¹³ Mede hierdoor gaat de aandacht primair uit naar de diplomatieke confrontatie tussen Rusland en de VS, waarmee 'oude

³⁰³ 'Poetin 'richt raketten weer op Europa'', *De Volkskrant* (04-06-2007).

³⁰⁴ 'Vladimir Poetin scoort op alle fronten', *De Volkskrant* (09-06-2007).

³⁰⁵ 'Poetins nieuwe oude plannen met Oost-Europa', *De Volkskrant* (12-06-2007); 'Cuba-retoriek strookt niet met de feiten', *De Volkskrant* (29-10-2007).

³⁰⁶ 'Bush en de meedogenloze agenda van Poetin', *De Volkskrant* (05-06-2007); 'Forum', *De Volkskrant* (05-06-2007).

³⁰⁷ 'Duitsers hebben zich in de val van Poetin laten lokken', *De Volkskrant* (05-06-2007); 'Bestaat het Westen nog wel?', *De Volkskrant* (09-07-2007).

³⁰⁸ 'Niet NAVO maar Bush heeft zich van Rusland vervreemd', *De Volkskrant* (02-03-2007).

³⁰⁹ 'Gebrek aan analyse isoleert Nederland', *De Volkskrant* (06-06-2007).

³¹⁰ 'Geen nieuwe Koude Oorlog', *De Telegraaf* (16-05-2007).

³¹¹ 'Poetin: Amerika start nieuwe wapenwedloop', *De Telegraaf* (11-02-2007).

³¹² 'Oude retoriek in München', *De Telegraaf* (12-02-2007).

³¹³ 'Superieure geknevelden', *De Telegraaf* (18-05-2007).

reflexen' nadrukkelijk doorschemeren in de berichtgeving.³¹⁴ Er wordt één keer nadrukkelijk betoogd dat de wortels voor een nieuwe Koude Oorlog hebben geschoten.³¹⁵ Daarnaast is ook één bijdrage te lezen die uitgesproken pleit voor een realistischer beleid, omdat men in Europa toch wel begrijpt dat Rusland zelf ook werkt aan een dergelijk schild en het niet moet willen achterstand op te lopen.³¹⁶ Daaruit volgt een breder gedragen standpunt dat het raketschild er wel voor moet zorgen dat het hele Europese grondgebied van de NAVO ermee wordt gedekt.³¹⁷

Een Russische poging tot toenadering – die in de Volkskrant nog cynisch werd ontvangen door de onhaalbaarheid ervan³¹⁸ – wordt in de Telegraaf toegejuicht.³¹⁹ Al snel bleek deze hoop echter ongegrond en vulden met name bezorgde berichten de katernen weer als vanouds.³²⁰ De militaire oorlogsmachine in Rusland draait harder dan ooit tevoren terwijl Poetin doorgaat door bijvoorbeeld het raketschild met de Cubacrisis te vergelijken.³²¹ Het wekt gezien de sfeer van de berichtgeving geen verbazing dat de Telegraaflezers in de eerder aangehaalde opiniepeiling aangaven bang te zijn voor een nieuwe Koude Oorlog.³²²

Het grote verschil tussen de berichtgeving in de Telegraaf en de opinie in de Volkskrant is de interpretatie van veiligheid. De Telegraaf frame het conflict als de terugkeer van retoriek uit de Koude Oorlog, met de zorgen over veiligheid in de context van de NAVO tegen Rusland die daar bij horen. In de Volkskrant wordt echter benadrukt dat het raketschild helemaal geen bedreiging is voor Rusland, en Poetin een slim spelletje speelt om het Westen te verdelen. Dit ondergraaft het westerse vermogen om als blok zo sterk te zijn dat *hard power* niet nodig is om toch de belangen in de wereld te verdedigen.

Het regeringsbeleid om zo veel mogelijk met Rusland samen te werken, maar zich niet te laten beïnvloeden door Rusland, staat zodoende niet op gespannen voet met de

³¹⁴ 'Rusland sleutelt aan unieke kernraket', *De Telegraaf* (18-11-2004); 'Rusland woedend om raketschild', *De Telegraaf* (21-02-2007); 'Onenigheid raketschild, top Poetin Rice in Moskou', *De Telegraaf* (18-05-2007); 'Moskou tart Amerika', *De Telegraaf* (30-05-2007).

³¹⁵ 'Nieuwe Koude Oorlog', *De Telegraaf* (18-05-2007).

³¹⁶ 'Vrede door kracht moet motto blijven', *De Telegraaf* (24-02-2007).

³¹⁷ 'Amerikaans raketschild voor héél Europa', *De Telegraaf* (03-05-2007); 'Europa in vuurlinie; Rusland dreigt zijn raketten op Europa te richten', *De Telegraaf* (05-06-2007).

³¹⁸ Supranoot 304.

³¹⁹ 'Samen één raketschild', *De Telegraaf* (08-06-2008); 'Russen moeten meedoen met raketschild', *De Telegraaf* (12-06-2007).

³²⁰ 'Rusland steigert over relatie met Westen', *De Telegraaf* (26-08-2007); 'Bush en Poetin nog altijd verdeeld over raketschild', *De Telegraaf* (03-07-2007); 'Raketschild nog steeds splijtzam', *De Telegraaf* (13-10-2007).

³²¹ 'Ferme taal', *De Telegraaf* (19-10-2007); 'Poetin kraakt aanpak VS', *De Telegraaf* (27-10-2007).

³²² 'Uitslag stelling: Vrees voor nieuwe Koude Oorlog', *De Telegraaf* (19-08-2008).

publieke opinie. Dat de zorgen over de invloed en het beleid van Rusland in de publieke opinie groter zijn dan in de taal van de regering is logisch, omdat Nederland zich in een diplomatieke arena bevindt waar meerdere belangen (zoals de handelsrelatie met Rusland en de eenheid in multilaterale samenwerkingsverbanden) met elkaar in evenwicht moesten worden gehouden.

Kosovo

Dat de crisis in Kosovo geen oplossing zou kennen waarbij alle partijen tevreden zouden zijn stond vast. Dus was het volgens de Volkskrant zaak dat met name de landen met diplomatieke invloed op realistische basis naar een oplossing zouden zoeken.³²³ Het zou het Westen daarbij sieren als ze in Kosovo niet nog eens een grondvest van het door hen zelf ingerichte wereldsysteem zouden ondermijnen; na de militaire interventie buiten de NAVO nu de erkenning van eenzijdige onafhankelijkheid.³²⁴ Maar: onafhankelijkheid leek een onafkeerbare realiteit te zijn en bovendien nodig om het uitbreken van een nieuw etnisch conflict op de Balkan te voorkomen.³²⁵ Wat daarbij niet hielp was dat Rusland met zijn veto in de Veiligheidsraad vast bleef houden aan het steunen van hun Slavische broedervolk in Servië, dat zich daarom sterk genoeg voelden om geen meter in de richting van Kosovaarse onafhankelijkheid te bewegen.³²⁶

Dat werd Rusland in de Volkskrant zeer kwalijk genomen. De Russische verdediging van het veto voor het plan van Ahtisaari – blijven proberen via onderhandelingen tot een vergelijk te komen – werd in de Volkskrant verworpen. Er was geen enkele reden aan te nemen dat de muurvaste onderhandelingen opeens los zouden komen.³²⁷ Poetin werd verweten te proberen een politiek muntje uit de crisis te willen slaan.³²⁸ ‘Kosovo is het slachtoffer van de verslechterde houding tussen Rusland en het Westen,’ concludeerde een commentator.³²⁹ Het leek erop dat Rusland weer een onderwerp had gevonden waarop het Europese onvermogen om gemeenschappelijk op te treden pijnlijk bloot kon worden gelegd.³³⁰ Binnen Europa bestond immers om

³²³ ‘Forum’, *De Volkskrant* (06-02-2007).

³²⁴ ‘Onafhankelijkheid Kosovo is fout signaal’, *De Volkskrant* (10-02-2007).

³²⁵ ‘Denktank waarschuwt voor conflict op de Balkan’, *De Volkskrant* (22-08-2007).

³²⁶ ‘Stop het schaakspel van Belgrado’, *De Volkskrant* (20-07-2007).

³²⁷ ‘Westen en Rusland op ramkoers over Kosovo’, *De Volkskrant* (04-05-2007).

³²⁸ ‘Rusland is en blijft voor Servië een ‘valse vriend’’, *De Volkskrant* (13-06-2007); ‘Forum’, *De Volkskrant* (11-12-2007).

³²⁹ ‘Russen blijven Servië steunen in verzet tegen plan Kosovo’, *De Volkskrant* (18-07-2007).

³³⁰ ‘Eensgezindheid in EU over Kosovo is maar schijn’, *De Volkskrant* (01-02-2007); ‘Kosovo voor de EU mogelijk net zo’n splijtzwaam als Irak’, *De Volkskrant* (10-11-2007)

uiteenlopende redenen weerstand tegen onafhankelijkheid vanuit landen als Spanje, Griekenland, Roemenië, Slowakije en Cyprus.

Met het uitroepen van een eenzijdige onafhankelijkheid kreeg Poetin een waardevol propagandamiddel in handen: een nieuw bewijs dat het Westen doet wat het wil wanneer het hen uitkomt. Maar dat dit nodig was geweest werd door commentatoren in de Volkskrant geweten aan Ruslands eigen gebrek aan realiteitszin.³³¹

Ook in de Telegraaf werd begin 2007 al gesteld dat er eigenlijk geen alternatief meer was voor Kosovaarse onafhankelijkheid.³³² Anders dan in de Volkskrant werd dit echter niet gezien als het gevolg van een gebrek aan realiteitszin in Moskou, maar van arrogantie uit het Westen. Zo waarschuwde het meermaals dat Rusland terug is als speler van geopolitiek wereldformaat, die zich niet meer zomaar op zij laat zetten.³³³ Zou het niet verstandig zijn als het Westen Rusland eens serieuzer ging nemen, te beginnen bij de oplossing van de patstelling in Kosovo?³³⁴ Nu leek het er meer op dat het Westen aanstuurde op de onafhankelijkheid van Kosovo. En dat terwijl Kosovo daar volgens een commentator helemaal niet klaar voor was.³³⁵ Rusland had eigenlijk alle redenen niet warm te lopen voor Kosovaarse onafhankelijkheid, voegde hij daar aan toe.

Hoewel werd benadrukt dat de NAVO en Rusland lijnrecht tegenover elkaar stonden,³³⁶ was de crisis vooral een test voor Europa.³³⁷ Maar de EU was volgens de Telegraaf verdeeld over de te volgen tactiek in het voorkomen van nieuw geweld in de Balkan.³³⁸ Nederland speelde daarin overigens een dubieuze rol, door Europese toenadering tot Servië, als tegenprestatie voor Kosovaarse onafhankelijkheid, tegen te werken zolang Mladic niet was opgepakt.³³⁹ Dat het uiteindelijk op een door het grootste deel van het Westen erkende eenzijdige onafhankelijkheid uitliep, mocht met name de EU zich volgens de Telegraaf aanrekenen. De EU had zich volgens de krant te veel op onafhankelijkheid als uitkomst gericht. Dat Rusland hier verbolgen over was en het

³³¹ 'Poetins Rusland voelt zich beledigd', *De Volkskrant* (18-01-2008); 'Forum', *De Volkskrant* (19-02-2008).

³³² 'Serviërs weten het ook: Kosovo onafhankelijk', *De Telegraaf* (22-01-2007).

³³³ 'Terug op het wereldtoneel', *De Telegraaf* (28-05-2007); 'Zelfbewust Rusland heeft lak aan VS', *De Telegraaf* (03-07-2007).

³³⁴ 'Westen dient Moskou serieus te nemen', *De Telegraaf* (23-03-2007).

³³⁵ 'Hoge woord Kosovo is er uit', *De Telegraaf* (27-03-2007).

³³⁶ 'Kosovo splijtzwam; NAVO en Rusland lijnrecht tegenover elkaar', *De Telegraaf* (08-12-2007).

³³⁷ 'Kosovo test daadkracht Brussel', *De Telegraaf* (09-12-2007); 'EU staat voor politieke test', *De Telegraaf* (16-02-2008).

³³⁸ 'Verdeeld', *De Telegraaf* (18-02-2008).

³³⁹ 'Bot botst in EU', *De Telegraaf* (13-02-2007); 'EU paait Belgrado', *De Telegraaf* (02-04-2007); 'Marmeren Verhagen onder druk', *De Telegraaf* (30-03-2008); 'Ferre taal Nederland', *De Telegraaf* (15-12-2007).

Westen hypocrisie verweet, was aldus terecht.³⁴⁰ Europa had zich daarbij in de eigen voet geschoten. Rusland kon de Servische verbittering nu immers gebruiken om Europa verder te verdelen in de verdeel-en-heerspolitiek die het ten aanzien van Europa voert.³⁴¹

Zo verweet de Telegraaf Europa dat het zich door het negeren van Rusland had laten verdelen, terwijl de Volkskrant betoogde dat dit toch echt aan de starre opstelling van Rusland lag. De beleidsmatige posities die hieruit volgen liggen zijn moeilijk met elkaar te rijmen. Van de Volkskrant kan worden gezegd dat het Europa opriep zich vooral te verzetten tegen de Russische verdeelzucht, terwijl de Telegraaf juist leek te propageren dat Russische argumenten serieuzer in overweging moesten worden genomen. Containment van de Volkskrant tegen een integratiebeleid (op realistische basis) in de Telegraaf. Verschillende antwoorden terwijl Europa in beide kranten centraal stond in de berichtgeving.

Het regeringsbeleid sloot zodoende duidelijk meer aan bij de opinie in de Volkskrant. Een diplomatieke oplossing was geboden, maar de starre opstelling van Rusland dwong het Westen stappen te nemen.

NAVO-uitbreiding

Als het aankomt op de Russische kritiek op de aanhoudende NAVO-uitbreiding kon Moskou op meer begrip uit de Volkskrant rekenen. Moskou kreeg eenmaal meer macht en kon door de energieafhankelijkheid van Europa duidelijker laten merken waar de grenzen van de Westerse invloed in geopolitiek opzicht lagen.³⁴² Poetin wenste zich niet langer neer te leggen bij het 'kolonialistische toontje' waarmee het Westen hem vaak aansprak.³⁴³ In plaats van zich af te vragen waar die harde taal vandaan komt, was het volgens de Amerikaan Thomas Friedman verstandiger na te gaan waarom die retoriek het in Rusland zo goed doet. Zijn antwoord: de westerse gedachte dat Rusland uitbreiding van de NAVO wel zou slikken toen het zwak was, maar nu merkt dat het land nu het weer trots is niet alles meer pikt.³⁴⁴ Een andere columnist stelt dat NAVO-uitbreiding op zich valt te legitimeren, maar dat dit veel omzichtiger had moeten

³⁴⁰ 'Rusland furieus', *De Telegraaf* (18-02-2008).

³⁴¹ 'Een crisis van Europese makelij', *De Telegraaf* (23-02-2008).

³⁴² 'Europa: eerst het Russisch gas, dan de moraal', *De Volkskrant* (05-01-2006).

³⁴³ 'Rusland schuift niet langer gedwee aan bij G7', *De Volkskrant* (15-07-2006); "Gevaar dwingt Rusland tot actie", *De Volkskrant* (09-02-2008).

³⁴⁴ 'Grotere NAVO kostte ons een bondgenoot', *De Volkskrant* (16-02-2007).

gebeuren zodat de Russen de tijd hadden gekregen aan de nieuwe werkelijkheid te wennen.³⁴⁵

Ook was lang niet elke commentator enthousiast over de aspirant-leden: Georgië en Oekraïne. De voorgestelde uitbreiding werd geïnterpreteerd als een 'vlucht naar voren' van de NAVO die probeerde het eigen bestaansrecht in een unipolaire wereld te verzekeren, maar daarmee alleen maar problemen binnen zou halen.³⁴⁶ In Oekraïne bestond weinig steun onder de bevolking, terwijl Georgië kampte met twee separatistische regio's die nauwe banden onderhielden met Rusland. De relaties van Georgië met Rusland waren daarom op z'n zachtst onvoorspelbaar, en maar weinig NAVO-leden leken bereid te 'sterven voor Tbilisi.'³⁴⁷ Het compromis op de NAVO-top in Boekarest werd daarom toegejuicht. Zo verloor de NAVO de *soft power* die uitging van in het vooruit gesteld lidmaatschap niet, zonder dat het interne problemen binnenhaalde.³⁴⁸ Dat Nederland in dit geval niet blind achter de VS aanliep viel te prijzen.³⁴⁹

Het was aan de andere kant ook goed dat de NAVO zich met de toezegging niet had laten intimideren. Ondanks het begrip voor de Russische zorgen en de scepsis over het toetreden van de Russische buurlanden, werd wel nadrukkelijk gewaarschuwd de oren niet naar Rusland te laten hangen. Ook in dit geval met het verdelende potentieel van Poetins retoriek als belangrijk argument.³⁵⁰ Het bewijs dat het compromis van Boekarest de juiste strategie bleek, werd gevonden in de relatief milde reactie uit Moskou en de berusting tussen Poetin en Bush het eens over elkaars meningsverschillen te zijn.³⁵¹

De opiniëring over de NAVO-uitbreiding met Georgië en Oekraïne is opvallend summier in de Telegraaf. In twee artikelen wordt het Russische ressentiment uitgebreid belicht. De extreem harde en op Realpolitik gebaseerde retoriek uit Moskou baart opzien, maar de NAVO lijkt zich er volgens de Telegraaf niet al te druk om te maken. Wel wordt de Telegraaf opnieuw verleid de term Koude Oorlog in een kop op te nemen.³⁵²

³⁴⁵ 'Niet NAVO maar Bush heeft de Russen vervreemd', *De Volkskrant* (02-03-2007).

³⁴⁶ 'NAVO ontvlucht werkelijkheid', *De Volkskrant* (10-08-2006).

³⁴⁷ 'Weinig NAVO-leden willen sterven voor Tbilisi', *De Volkskrant* (28-11-2006).

³⁴⁸ 'Georgië mag bij NAVO maar nu nog even niet', *De Volkskrant* (05-10-2007); 'Forum', *De Volkskrant* (04-04-2008).

³⁴⁹ 'De week van de Russische boodschap uit Peking aan Europa', *De Volkskrant* (24-05-2008).

³⁵⁰ 'Durft de NAVO Poetin weerwoord te geven op de eigen top?', *De Volkskrant* (26-02-2008); 'Europa is veel te slap tegenover Rusland', *De Volkskrant* (17-03-2008); 'Medvedev laakt NAVO-uitbreiding', *De Volkskrant* (26-03-2008).

³⁵¹ 'Poetin toon NAVO fluwelen vuist', *De Volkskrant* (05-04-2008).

³⁵² 'Koude oorlog herleeft; Minister Rusland haalt hard uit naar NAVO', *De Telegraaf* (24-01-2008).

Poetin 'fulmineerde' en 'regeert over zijn graf', wordt in een ander artikel gesteld, maar conclusies worden daaraan niet verbonden.³⁵³

Uit een artikel waarin enkele Oekraïners worden geïnterviewd komt naar voren dat een groot deel van de Oekraïense bevolking helemaal niet op het NAVO-lidmaatschap zit te wachten.³⁵⁴ Bovendien bestond er binnen het Atlantisch Verbond geen overeenstemming. Van Frankrijk en Duitsland werd gesteld dat het met hun reservaties probeerde Rusland niet voor het hoofd te zorgen, terwijl de Benelux-landen hun overdenkingen over de interne situaties hadden.³⁵⁵ Het compromis van Boekarest werd gepresenteerd als een overwinning voor Bush en de VS, al bleef het volgens de Telegraaf een 'minpuntje' dat het Russische ressentiment er niet mee uit de wereld geholpen was.³⁵⁶ Toch concludeert ook de Telegraaf een diplomatiek succes, omdat de toon uit Moskou in de nasleep van de NAVO-top relatief mild was.³⁵⁷

Deze relatieve apathie ten aanzien van de NAVO-uitbreiding is des te opvallender wanneer de Koude Oorlogstaal in de koppen rond de plaatsing van het raketschild en de kritiek op het negeren van Ruslands prestige tijdens de crisis in Kosovo in ogenschouw wordt genomen. Een verklaring hiervoor zou kunnen liggen in het profiel van de Telegraaf, dat zich er op voorstaat nieuws 'dicht bij de lezer' te brengen. Hoewel er argumenten zijn te aan te voeren dat het binnenhalen van potentiële conflicten in een defensief bondgenootschap directe gevolgen kan hebben voor Nederlandse burgers, was de afweging van de Telegraaf anders. Blijkbaar had het diplomatieke proces van NAVO-uitbreiding niet genoeg urgentie om er uitgebreid bij stil te staan.

Dat doet vragen rijzen over de consistentie van publieke opinievorming. Want ook de Volkskrant lijkt, zij het op een andere manier, gevoelig voor dit punt. Voor de NAVO-uitbreiding geldt immers dat de opinie in deze krant, net als bij het raketschild en de crisis in Kosovo, het beleid dat wordt voorgestaan in vergaande mate strookt met het Nederlandse regeringsbeleid. De plaats van Rusland in het debat is echter veel prominenter aanwezig in de opinie van de Volkskrant dan in de verantwoording van het regeringsbeleid. De voor de hand liggende verklaring lijkt dat de regering nu eenmaal verantwoordelijkheden heeft, die niet alleen gelden voor de internationale

³⁵³ 'Poetin haalt weer fel uit naar het Westen', *De Telegraaf* (09-02-2008).

³⁵⁴ 'Bevolking Oekraïne wijst NAVO-flirt af', *De Telegraaf* (26-03-2008).

³⁵⁵ 'Spanning voor NAVO-top', *De Telegraaf* (01-04-2008).

³⁵⁶ 'Vertraagde uitbreiding', *De Telegraaf* (04-04-2008).

³⁵⁷ 'Poetin waarschuwt: ondanks obstakels 'vriendjes met NAVO'', *De Telegraaf* (05-04-2008); 'Bitterzoet einde voor Bush en Poetin', *De Telegraaf* (07-04-2008).

samenwerkingsverbanden waarbinnen het opereert, maar ook jegens de eigen economie en daarmee indirect de eigen burgers. De economische inrichting vroeg in de besproken periode om een omzichtige omgang met Rusland. Uiteraard mogen de afwegingen daarin worden bediscussieerd – wat dan ook gebeurde – maar deze zullen logischerwijs anders zijn bij de afwezigheid van verantwoordelijkheid voor het beleid.

Conclusie

Dat maakt dat moet worden vastgesteld dat er op basis van de bestudeerde bronnen ook op de in dit hoofdstuk besproken beleidsterreinen – het raketschild in Oost-Europa, de onafhankelijkheid van Kosovo en de besproken NAVO-uitbreiding met Georgië en Oekraïne – geen problematische dichotomie tussen de regering en het publiek bestaat. Wat is opgevallen is dat de opinie in de Volkskrant aanmerkelijk meer belang hecht en aandacht geeft aan de Europese dimensie van de besproken issues dan de Telegraaf. Echter, het enige onderwerp waar ook in de Telegraaf het Europese perspectief overheerst, is nu net het onderwerp waarin de beleidsinhoudelijke afwegingen het meest afwijken van die in de Volkskrant. Daaruit mag worden geconcludeerd dat de framing van een onderwerp als Europees of Atlantisch, nauwelijks invloed heeft op de voorgestane beleidsposities.

Paradoxaal is voorts dat waar de berichtgeving in de Volkskrant voornamelijk een Europees perspectief kent, de Atlantische beleidspositie prevaleert. De Telegraaf aan de andere kant besteed veel meer aandacht aan het perspectief van de NAVO, maar staat over het algemeen een relatief meer integrerend beleid voor. Zoals al is vastgesteld wordt de positie van Rusland in de publieke opinie veel nadrukkelijker geproblematiseerd dan door de regering. Met als uitzondering de opinie in de Telegraaf over Kosovo, moet echter worden vastgesteld dat het door de publieke opinie gepropageerde beleid in grote lijnen strookt met de acties van de regering, en kan van een fundamentele tegenstelling die berust op een afwijkend veiligheidsbesef niet worden gesproken.

CONCLUSIE

Dit onderzoek is in de kern een studie naar de duurzaamheid van het gemeenschappelijk poolen van Europees buitenlandbeleid in het GBVB. Het is geschreven naar aanleiding van de vaststelling dat Europa zich voor enkele grote uitdagingen gesteld ziet waarbij gemeenschappelijk optreden cruciaal is, maar waar deze gemeenschappelijkheid tegelijkertijd wordt ondermijnd door groeiend publiek ongenoegen over het proces van Europese integratie. Of en in hoeverre er sprake is van publiek ongenoegen over het gemeenschappelijk Europees buitenlandbeleid is onderwerp van dit onderzoek.

De vraag is gesteld in hoeverre de Nederlandse reactie in de publieke opinie en het regeringsbeleid tijdens de oorlog in Georgië een voorbeeld is van een tegenstelling tussen een geëuropeaniseerde elite en een nationaal publiek debat. Het antwoord op die vraag kan inzicht bieden in de urgentie van en aandacht voor publieke steun voor het GBVB. Is er sprake van een probleem dat in potentie ondermijnend kan werken voor Europese solidariteit en samenwerking op een gebied dat het voortbestaan van de EU als geheel bedreigt: de omgang met externe uitdagingen?

Om te bepalen in hoeverre de publieke opinie fundamenteel afwijkt van het Nederlandse regeringsbeleid is getracht te zoeken naar een Europese identiteit waar de politieke elite beleidsvoorkeuren op zou baseren. Het onderzoek is daarom begonnen met het zoeken naar een Europese externe identiteit waaruit de omgang met veiligheidsuitdagingen wordt vormgegeven. Er is ook een alternatieve identiteit gedefinieerd, die is voortgekomen uit Atlantische samenwerking in de NAVO. In hoeverre baseren de publieke opinie in Nederland en de Nederlandse regering zich op van elkaar afwijkende buitenlandbeleidsmatige identiteiten?

Zoals is gebleken kenmerkt de Europese identiteit zich door het geloof dat integratie en de daaruit volgende onderlinge afhankelijkheid de beste manier is om relaties tussen staten te managen en in een veilig en stabiel internationaal klimaat te voorzien. De Atlantische identiteit is er daarentegen meer op geënt bestaande belangen te verdedigen tegen potentiële invloed of bemoeienis van buitenaf. Dit zijn twee aan elkaar tegengestelde posities. Die posities zijn vervolgens gebruikt om vast te stellen in hoeverre er inderdaad sprake was van een tegenstelling tussen de publieke opinie en het Nederlandse regeringsbeleid in reactie op de oorlog in Georgië in 2008.

Er bleek sprake te zijn van een tegenstelling, en die tegenstelling was ook terug te voeren op afwijkende opvattingen over hoe Europa om moest gaan met externe bedreigingen. Minister Verhagen pleitte consequent voor een neutrale Europese opstelling en waarschuwde voor het in zijn woorden prematuur veroordelen van het Russische geweld. Verhagen was er veel aan gelegen de relaties met Rusland goed te houden. Met de relatief milde gemeenschappelijke Europese verklaring kreeg hij daarin zijn zin. In het debat in de Volkskrant en de Telegraaf aan de andere kant werd veel nadrukkelijker gepleit voor een veroordeling van Rusland en actief Europees optreden waarin Rusland duidelijk zou worden gemaakt dat het niet zomaar een ander land kon binnendringen. De regering pleitte dus voor een 'Europese' oplossing door er vooral voor te zorgen dat de onderlinge afhankelijkheid geen schade zou oplopen, terwijl de publieke opinie graag zag dat er maatregelen tegen Rusland zouden worden genomen.

De vraag is hoe fundamenteel deze tegenstelling eigenlijk was. Het tweede deel van dit onderzoek heeft zich daarom beziggehouden met de vraag in hoeverre er sprake van continuïteit is in de tegenstelling tussen de publieke opinie en het regeringsbeleid in reactie op de oorlog in Georgië. Dit is gedaan door twee onderwerpen te analyseren die vormend zijn geweest voor de Europese relaties met Rusland en waar Nederland beleid op heeft gevoerd: 1) het energiebeleid ten aanzien van Rusland en 2) de geopolitieke verschuiving van het Westen naar het oosten.

Hieruit is naar voren gekomen dat er nauwelijks sprake kan zijn van een fundamentele tegenstelling. Daarvoor is de publieke opinie te inconsistent gebleken. Aangaande het energiebeleid ten aanzien van Rusland werkte de tegenstelling ogenschijnlijk door. De regering was op dit punt uitgesproken voorstander van het vergroten van wederzijdse afhankelijkheid door samenwerking. In de Volkskrant werd echter voornamelijk gewaarschuwd voor overmatige afhankelijkheid van Rusland en in de Telegraaf was men met name na de gascrises in Oekraïne en Wit-Rusland voornamelijk bezorgd. De kritiek verstomde echter toen de Nederlandse Gasunie een deal met Gazprom kon sluiten waarmee de Nederlandse positie als gasrotunde van Europa kon worden bewerkstelligd. Een vergelijkbare veranderende houding wanneer de Nederlandse belangen direct in het geding komen was te zien bij de regering. Die pleitte immers voor het gemeenschappelijke Europese belang, maar ondermijnde dat toen Nederland daar zelf beter van kon worden.

Ten aanzien van de geopolitieke verschuivingen van het Westen in de richting van het oosten is eigenlijk geen tegenstelling te zien. De Nederlandse regering pleitte hier in beginstel vaak voor beleid dat als uitgangspunt had de relaties met Rusland te verduurzamen, maar bleek door de internationale realiteit vaak mee te gaan met de westerse neiging de belangen van Rusland te negeren. In het debat in de Volkskrant wordt gepleit voor containment van Rusland, met als argument dat de Europese eenheid wordt bedreigd. Hoewel de regering pleit voor integratie, blijkt uiteindelijk dat juist het bewaren van eenheid ertoe leidt dat er containmentpolitiek wordt gevoerd. De Telegraaf aan de andere kant is overwegend kritisch over het beleid van het Westen, maar de zorgen van de opinie in de krant worden voor een groot deel gedeeld door de regering. Bovendien blijkt de opinie in de Telegraaf een mate van grilligheid te tonen die het trekken van conclusies bemoeilijkt.

Daarmee is een belangrijk punt aangesneden. Want hoewel de regering neigt naar integratiepolitiek en de publieke opinie meer voor containment dan integratie pleit, zijn de verschillen niet fundamenteel. De opinie maakt een omslag wanneer de nationale energiebelangen in het spel zijn, en reageert grillig op de geopolitieke ontwikkelingen. Daarom kan niet worden gesproken van een dichotomie, maar lijkt eerder aangetoond dat de publieke opinie inderdaad grillig is en de neiging heeft op geïsoleerde gebeurtenissen te reageren.

Het resultaat van dit onderzoek is daarom tweeledig. Ten eerste vormt het een pleidooi voor een heroverweging van het dominante liberale discours ten aanzien van de democratische legitimiteit van het GBVB. Het Nederlandse publiek lijkt geen coherentie visie op de relaties met Rusland te hebben en is daarmee nog niet klaar voor het uitoefenen van invloed op dat beleid. Dat is niet problematisch omdat er als gevolg daarvan ook geen fundamenteel verschil met het regeringsbeleid is waar te nemen. Op basis van de bestudeerde bronnen is er daarom geen reden om aan te nemen dat publieke onvrede over het beleid een ondermijnende werking gaat hebben op de toekomst van het GBVB.

Ten tweede kunnen vraagtekens worden gezet bij de invloed van de geëuropeaniseerde politieke elite. De zwakte van het gemeenschappelijk buitenlandbeleid zit niet zozeer in een ontevreden bevolking die het gevoel heeft dat politieke elites hun opvattingen en zorgen via Europa omzeilen, maar werkt juist door tot nationale politieke elites die nationale belangen en posities verdedigen in Europa.

Daarmee is niet ontkend dat het voor een werkelijk duurzaam GBVB zaak is te investeren in meer Europese narratiefvorming. Dit lijkt gezien de externe uitdagingen waar de EU zich op dit moment voor gesteld ziet zelfs cruciaal voor de toekomst van de Unie zoals die nu is. Onderzoek op dit terrein lijkt zich echter te kunnen focussen op het overwinnen van tegenstellingen en het najagen van nationale belangen door nationale regeringen. Dit is reeds de toon van het debat; de resultaten van dit onderzoek pleiten niet voor een herijking van het wetenschappelijke debat over de toekomst van het GBVB.

Daarbij moet wel worden aangetekend dat dit onderzoek een zeer specifieke casus heeft behandeld. Er is, mede door de beperkte omvang van het onderzoek, gekeken naar de dynamiek van een nationaal debat over Europees beleid, op een concreet onderwerp. De conclusie dat er geen sprake lijkt van een problematische tegenstelling moet daarom met enige voorzichtigheid worden getrokken. Er zijn nog talloze andere onderwerpen waar vergelijkbaar onderzoek kan worden gedaan. Dit zou bijvoorbeeld in de vorm van grensoverschrijdend vergelijkingsonderzoek kunnen gebeuren. Wat is het beeld dat ontstaat wanneer vergelijkbaar onderzoek in Frankrijk, Duitsland of Polen wordt uitgevoerd? Daarnaast zou onderzoek naar ander gemeenschappelijk beleid (bijvoorbeeld het Europese beleid tijdens de Arabische Lente) bijdragen aan de waarde van de conclusie van dit onderzoek.

Die conclusie in brede zin moet zijn dat de weg naar een meer effectief GBVB alleen mogelijk lijkt middels een versterkte Europese besluitvorming en controle door het Europees parlement. Zolang het publieke debat zich in de nationale arena voltrekt, zal het niet waarschijnlijk zijn dat nationale politieke elites zich zullen laten vormen door een Europees narratief en de daarbij horende identiteit. Daarvoor lijkt verdere integratie van het GBVB noodzakelijk. De paradox is echter dat het juist door de huidige focus op het nationale debat niet waarschijnlijk is dat dit in de nabije toekomst gaat gebeuren. Mogelijk zal een ingrijpende internationale (geopolitieke) crisis die Europa-breed tot diep in de nationale belangen doordringt pas aanzetten tot het opgeven van nationale bevoegdheden ten faveure van Europese gemeenschappelijkheid.

LITERATUUR

Primaire bronnen

Kamerstukken

Dossiernummer 21 501-02 (Raad Algemene Zaken en Raad Buitenlandse Zaken)

Periode: 2007-2008

- Inv. nr. 733, Verslag van een algemeen overleg
- 743, Verslag van een algemeen overleg
- 746, Verslag van een algemeen overleg
- 749, Verslag van een gesprek
- 759, Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken
- 763, Verslag van een algemeen overleg
- 770, Verslag van een algemeen overleg
- 785, Verslag van een algemeen overleg
- 787, Verslag van een algemeen overleg
- 793, Verslag van een algemeen overleg
- 796, Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken

Dossiernummer 26 150 (Algemene Vergadering der Verenigde Naties)

Periode: 2007-2008

- Inv. nr. 48, Brief van de minister van Buitenlandse Zaken

Dossiernummer 28 676 (NAVO)

2007-2008

- Inv. nr. 34, Verslag van een algemeen overleg
- 35, Brief van de minister van Buitenlandse Zaken
- 36, Brief van de minister van Buitenlandse Zaken
- 44, Verslag van een algemeen overleg
- 49, Brief van de minister van Buitenlandse Zaken
- 50, Verslag van een algemeen overleg
- 52, Notitie over raketverdediging
- 56, Motie-Eijsink/Van Gennip
- 57, Brief van de minister van Buitenlandse Zaken
- 58, Verslag van een algemeen overleg
- 63, Brief van de minister van Buitenlandse Zaken

Dossiernummer 29 023 (Voorzienings- en Leveringszekerheid Energie)

Periode: 2006-2008

- Inv. nr. 26, Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en Economische Zaken
- 32, Lijst van vragen en antwoorden

Dossiernummer 29 478 (Regionale Benadering Westelijke Balkan)

Periode: 2007-2008

- Inv. nr. 8, Brief van de minister van Buitenlandse Zaken

De Volkskrant (geraadpleegd via academic.lexisnexis.nl)

De Nederlandse reactie op de oorlog in Georgië

Periode: 01-08-2008 – 01-09-2008

- 'Rust op Kaukasus van korte duur', *De Volkskrant* (08-08-2008).
- 'Georgië kiest voor wanhoopsoffensief; Kaukasisch kruitvat', *De Volkskrant* (09-08-2008).
- 'Forum', *De Volkskrant* (09-08-2008).
- 'Rusland bestookt Georgië', *De Volkskrant* (09-08-2008).
- 'Oproep aan strijdende partijen te gaan praten', *De Volkskrant* (09-08-2008).

- 'Russische reactie is troef voor Saakasjvili', *De Volkskrant* (11-08-2008).
- 'Het kruitvat dat Kaukasus heet', *De Volkskrant* (11-08-2008).
- 'Mijn vrienden hadden gelijk: het zijn fascistten!', *De Volkskrant* (11-08-2008).
- 'Boven de stad hangt een enge stilte', *De Volkskrant* (11-08-2008).
- 'Georgiërs teleurgesteld in Amerikaanse houding', *De Volkskrant* (12-08-2008).
- 'President Saakasjvili is nog erger dan Karadzic', *De Volkskrant* (12-08-2008).
- 'De Russen doen net alsof ze vrede willen', *De Volkskrant* (12-08-2008).
- 'Oorlog in Georgië gaat om toekomst van Europa', *De Volkskrant* (12-08-2008).
- 'Polen weet wat het betekent onder het Russische juk te leven', *De Volkskrant* (12-08-2008).
- 'Saakasjvili lijdt een pijnlijke nederlaag', *De Volkskrant* (13-08-2008).
- 'Georgië werd te prowesters', *De Volkskrant* (13-08-2008).
- 'Antieke oorlog', *De Volkskrant* (13-08-2008).
- 'Het recht vecht mee op de Kaukasus', *De Volkskrant* (13-08-2008).
- 'NAVO moet Georgië snel kandidaat-lid maken', *De Volkskrant* (13-08-2008).
- 'Europa zou tanden aan Moskou moeten laten zien', *De Volkskrant* (13-08-2008).
- 'Zie de feiten onder ogen: Saakasjvili is een agressor', *De Volkskrant* (13-08-2008).
- 'Cameraman RTL tijdens beschieting in Georgië omgekomen', *De Volkskrant* (13-08-2008).
- 'Rouwdouwer maakte bij nacht en ontij klasseshots', *De Volkskrant* (13-08-2008).
- 'Saakasjvili staat bijna met lege handen', *De Volkskrant* (14-08-2008).
- 'De week van Georgië en de oorverdoovende Duitse stilte', *De Volkskrant* (15-08-2008).
- 'Europa verdeeld over conflict Georgië', *De Volkskrant* (15-08-2008).
- 'Saakasjvili houdt EU bij de les', *De Volkskrant* (15-08-2008).
- 'Niet getreurd om nederlaag Amerika', *De Volkskrant* (18-08-2008).
- 'Vijanden denken', *De Volkskrant* (18-08-2008).
- 'Reacties: Georgië', *De Volkskrant* (18-08-2008).
- 'Goed dat Bush op schurkenjacht ging', *De Volkskrant* (18-08-2008).
- 'Oekraïne en Georgië tussen NAVO en Russische verleden', *De Volkskrant* (18-08-2008).
- 'Forum', *De Volkskrant* (18-08-2008) en 'Forum', *De Volkskrant* (21-08-2008).
- 'Duitsland voelt zich niet vrij tegenover Moskou', *De Volkskrant* (21-08-2008).
- 'De kortzichtigheid van zowel Clinton als Bush', *De Volkskrant* (22-08-2008).
- 'Amerikanen zaten achter conflict', *De Volkskrant* (23-08-2008).
- 'Rusland zet ambities op het spel', *De Volkskrant* (23-08-2008).
- 'De week van Kleinduimpje Europa en de Russische energiereus', *De Volkskrant* (23-08-2008).
- 'De ruige wereld van de machtspolitiek is terug', *De Volkskrant* (23-08-2008).
- 'Steun Rusland nodig tegen Iran', *De Volkskrant* (27-08-2008).
- 'Moskou zet westen betaald voor Kosovo', *De Volkskrant* (27-08-2008).
- 'Geen begrip voor Russisch imperialisme', *De Volkskrant* (29-08-2008).

Energiebeleid ten aanzien van Rusland

Periode: 2004-2008

- 'Rol Rusland in Kaukasus baart zorgen', *De Volkskrant* (04-12-2003).
- 'Moskou en Minsk vechten met en om gas', *De Volkskrant* (26-03-2004).
- 'Eerste staatsbezoek sinds Peter de Grote', *De Volkskrant* (01-11-2005).

- 'Wat heeft u liever: kernbommen of aardgas?', *De Volkskrant* (31-10-2005).
- 'Gevecht om energie', *De Volkskrant* (29-12-2005).
- 'Moskou sluit Oekraïne af van gas', *De Volkskrant* (02-01-2006).
- 'Europa: eerst het Russisch gas, dan de moraal', *De Volkskrant* (03-01-2006).
- 'Valt nu de verwarming uit of hebben we genoeg eigen gas?', *De Volkskrant* (03-01-2006).
- 'Ruslands nieuwe wapen', *De Volkskrant* (03-01-2006).
- 'Energiedebat vergt ambitie', *De Volkskrant* (07-01-2006).
- 'Organiseer je inkoopmacht', *De Volkskrant* (11-01-2006).
- 'Staatsgedreven energiebeleid lijkt de overhand te krijgen', *De Volkskrant* (14-01-2006).
- 'Poetin heeft zelf de gasoorlog opgestookt', *De Volkskrant* (18-01-2006).
- 'Politici, blij baas over eigen energie', *De Volkskrant* (11-02-2006).
- 'Europees energiebeleid is nog brug te ver', *De Volkskrant* (23-03-2006).
- 'Barroso gaat met Poetin spreken over energiepact', *De Volkskrant* (10-03-2006).
- 'Heel Europa wil in het balboekje van de ontwaakte gasgigant', *De Volkskrant* (01-05-2006).
- 'Gazprom lonkt naar Nederland; Brinkhorst: Russen mogen toegang krijgen', *De Volkskrant* (25-04-2006).
- 'Gazprom meldt zich', *De Volkskrant* (03-05-2006).
- 'Gazprom heeft zakenpartners voor het uitzoeken', *De Volkskrant* (07-06-2006).
- 'Juich komst Russische bedrijven toe', *De Volkskrant* (10-06-2006).
- 'Finnen temmen gigant door samenwerking', *De Volkskrant* (05-07-2006).
- 'Rusland verwelkomt bedrijven', *De Volkskrant* (05-07-2006).
- 'Pijplijn naar Azië is antwoord Poetin op Westers 'idealisme'', *De Volkskrant* (14-09-2006).
- 'Balkenende uit 'zorg' aan Poetin', *De Volkskrant* (23-09-2006).
- 'Gasunie en Gazprom samen in pijpleiding', *De Volkskrant* (06-10-2006).
- 'Duitsland beeft voor 'olieboer' Poetin', *De Volkskrant* (10-10-2006).
- 'Na de oude Koude Oorlog, nu de echte koude; Russische gaskraan', *De Volkskrant* (27-10-2006).
- 'Russische troebelen', *De Volkskrant* (27-11-2006).
- 'Nederland moet Rusland aanspreken', *De Volkskrant* (11-12-2006).
- 'Dialoog tussen Rusland en EU gedijt', *De Volkskrant* (19-12-2006).
- 'Rusland stopt olie naar Europa', *De Volkskrant* (09-01-2007).
- 'Machteloos toezien in hernieuwde gasoorlog', *De Volkskrant* (09-01-2007).
- 'Forum', *De Volkskrant* (10-01-2006).
- 'Rusland zoekt via Duitsland weg naar EU', *De Volkskrant* (20-01-2007).
- 'Kremlin verwerpt idee gaskartel; Europa vreest strategische omsingeling van gasleveranciers', *De Volkskrant* (01-02-2007).
- 'Europa mag zijn vrijheid niet opofferen voor energie', *De Volkskrant* (01-02-2007).
- 'Moskou lijkt goede buur te verliezen', *De Volkskrant* (09-02-2007).
- 'Europa verward over Russisch dilemma', *De Volkskrant* (09-02-2007).
- 'Aanvaring op top EU en Rusland', *De Volkskrant* (19-05-2007).
- 'Botsing aan de Wolga als keerpunt relatie', *De Volkskrant* (22-05-2007).
- 'Faillissement van Joekos veroordeeld', *De Volkskrant* (01-11-2007).
- 'Gasunie gaat in zee met Gazprom; deelname aan Russische pijpleiding belangrijk voor positie van Nederland als gasdistributieland', *De Volkskrant* (07-11-2007).
- 'Praten over gas en mensenrechten', *De Volkskrant* (08-11-2007).
- 'Forum', *De Volkskrant* (10-11-2007).

- 'Oliemannetje van de gaspijp; oud-minister smeert de betrekkingen tussen overheden, bouwers en oliemaatschappijen', *De Volkskrant* (02-01-2008).
- 'Poetin krijgt meer grip op gastoevoer EU', *De Volkskrant* (19-01-2008).
- 'Wie betaalt, bepaalt', *De Volkskrant* (22-07-2008).

Geopolitieke verschuiving naar het oosten

Raketschild

Periode: 2004-2008

- 'Pools kabinet onderhandelt met VS over raketschild', *De Volkskrant* (18-11-2005).
- 'VS streven naar raketschild in Oost-Europa', *De Volkskrant* (23-05-2006).
- 'Raketschild als paraplu voor Westen', *De Volkskrant* (23-01-2007).
- 'Poetins gelijk', *De Volkskrant* (15-02-2007).
- 'Polen en Tsjechië kwaad op Moskou', *De Volkskrant* (21-02-2007).
- 'Forum', *De Volkskrant* (22-02-2007).
- 'De week van het raketschild en de verbale salvo's uit Moskou', *De Volkskrant* (24-02-2007).
- 'Raketschild is gericht tegen Iran', *De Volkskrant* (02-03-2007).
- 'Niet NAVO maar Bush heeft zich van Rusland vervreemd', *De Volkskrant* (02-03-2007).
- 'Raketschild verscheurt Europa', *De Volkskrant* (07-03-2007).
- 'Poetin vist lekker in troebel water', *De Volkskrant* (14-03-2007).
- 'Amerikaans raketschild is vooral een probleem voor Duitsland', *De Volkskrant* (15-03-2007).
- 'Kritiek of afweersysteem is totaal ongefundeerd', *De Volkskrant* (23-03-2007).
- 'Schröders terugkeer als advocaat van de Russen', *De Volkskrant* (27-03-2007).
- 'Al maanden waait een koude wind uit Moskou', *De Volkskrant* (16-05-2007).
- 'Moskou laat vijandbeelden herleven', *De Volkskrant* (31-05-2007).
- 'Poetin 'richt raketten weer op Europa'', *De Volkskrant* (04-06-2007).
- 'Bush en de meedogenloze agenda van Poetin', *De Volkskrant* (05-06-2007).
- 'Duitsers hebben zich in de val van Poetin laten lokken', *De Volkskrant* (05-06-2007).
- 'Forum', *De Volkskrant* (05-06-2007).
- 'Gebrek aan analyse isoleert Nederland', *De Volkskrant* (06-06-2007).
- 'Vladimir Poetin scoort op alle fronten', *De Volkskrant* (09-06-2007).
- 'Poetins nieuwe oude plannen met Oost-Europa', *De Volkskrant* (12-06-2007).
- 'Bestaat het Westen nog wel?', *De Volkskrant* (09-07-2007).
- 'Cuba-retoriek strookt niet met de feiten', *De Volkskrant* (29-10-2007).

Kosovo

Periode: 2007-2008

- 'Eensgezindheid in EU over Kosovo is maar schijn', *De Volkskrant* (01-02-2007).
- 'Forum', *De Volkskrant* (06-02-2007).
- 'Onafhankelijkheid Kosovo is fout signaal', *De Volkskrant* (10-02-2007).
- 'Westen en Rusland op ramkoers over Kosovo', *De Volkskrant* (04-05-2007).
- 'Rusland is en blijft voor Servië een 'valse vriend'', *De Volkskrant* (13-06-2007).
- 'Russen blijven Servië steunen in verzet tegen plan Kosovo', *De Volkskrant* (18-07-2007).
- 'Stop het schaakspel van Belgrado', *De Volkskrant* (20-07-2007).
- 'Denktank waarschuwt voor conflict op de Balkan', *De Volkskrant* (22-08-2007).

- 'Kosovo voor de EU mogelijk net zo'n splijtzwam als Irak', *De Volkskrant* (10-11-2007).
- 'Forum', *De Volkskrant* (11-12-2007).
- 'Poetins Rusland voelt zich beledigd', *De Volkskrant* (18-01-2008).
- 'Forum', *De Volkskrant* (19-02-2008).

NAVO-uitbreiding

Periode: 2006-2008

- 'Europa: eerst het Russisch gas, dan de moraal', *De Volkskrant* (05-01-2006).
- 'Rusland schuift niet langer gedwee aan bij G7', *De Volkskrant* (15-07-2006).
- 'NAVO ontvlucht werkelijkheid', *De Volkskrant* (10-08-2006).
- 'Weinig NAVO-leden willen sterven voor Tbilisi', *De Volkskrant* (28-11-2006).
- 'Grotere NAVO kostte ons een bondgenoot', *De Volkskrant* (16-02-2007).
- 'Niet NAVO maar Bush heeft de Russen vervreemd', *De Volkskrant* (02-03-2007).
- 'Georgië mag bij NAVO maar nu nog even niet', *De Volkskrant* (05-10-2007).
- "Gevaar dwingt Rusland tot actie", *De Volkskrant* (09-02-2008).
- 'Durft de NAVO Poetin weerwoord te geven op de eigen top?', *De Volkskrant* (26-02-2008).
- 'Europa is veel te slap tegenover Rusland', *De Volkskrant* (17-03-2008).
- 'Medvedev laakt NAVO-uitbreiding', *De Volkskrant* (26-03-2008).
- 'Forum', *De Volkskrant* (04-04-2008).
- 'Poetin toon NAVO fluwelen vuist', *De Volkskrant* (05-04-2008).
- 'De week van de Russische boodschap uit Peking aan Europa', *De Volkskrant* (24-05-2008).

De Telegraaf (geraadpleegd via academic.lexisnexis.nl)

De Nederlandse reactie op de oorlog in Georgië

Periode: 01-08-2008 – 01-09-2008

- 'Rusland in oorlog met Georgië; president vraagt Westen om hulp', *De Telegraaf* (09-08-2008).
- 'EU en NAVO extreem bezorgd', *De Telegraaf* (09-08-2008).
- 'Strijd om Zuid-Ossetië is pure machtspolitiek', *De Telegraaf* (09-08-2008).
- 'Verschrikkingen in Georgië; 'Russische beer is los', *De Telegraaf* (10-08-2008).
- 'Russische beer is los', *De Telegraaf* (10-08-2008).
- 'Georgië blaast aftocht; 'Georgië buigt voor Rusland', *De Telegraaf* (11-08-2008).
- 'Shota Arveladze is wanhoop nabij', *De Telegraaf* (11-08-2008).
- 'Onbesuisd gokken', *De Telegraaf* (12-08-2008).
- 'Verenigd, maar bang', *De Telegraaf* (12-08-2008).
- 'Georgië verdraait alles', *De Telegraaf* (12-08-2008).
- 'Oorlog bedreigt olietoevoer Westen', *De Telegraaf* (13-08-2008).
- 'Akkermans in shock; 'Ooit word ik zelf ook wereldnieuws', *De Telegraaf* (13-08-2008).
- 'Cameraman sneuvelt in hel van Kaukasus', *De Telegraaf* (13-08-2008).
- 'Weet Stans vrouw het al?', *De Telegraaf* (13-08-2008).
- 'Georgiërs verbitterd; weinig hoop dat reis Sarkozy echt vrede brengt', *De Telegraaf* (13-08-2008).
- 'Verwarring door bestand Georgië', *De Telegraaf* (14-08-2008).
- 'Pers steeds vaker gezien als partij in een conflict', *De Volkskrant* (14-08-2008).
- 'EU lief voor Moskou', *De Telegraaf* (14-08-2008).
- 'Watuzeft', *De Telegraaf* (14-08-2008).

- 'Het bitter van de Russen', *De Telegraaf* (15-08-2008).
- 'Watuzezt', *De Telegraaf* (15-08-2008).
- 'Clusterbom trof Storimans', *De Telegraaf* (16-08-2008).
- 'Groot spel op de Kaukasus', *De Telegraaf* (16-08-2008).
- 'Russische burens steeds nerveuzer', *De Telegraaf* (16-08-2008).
- '); 'Even proeven van de vrijheid; Sovjetinval maakte einde aan Praagse lente', *De Telegraaf* (17-08-2008).
- 'Oekraïne in Russisch vizier', *De Telegraaf* (19-08-2008).
- 'Vrees voor nieuwe Koude Oorlog; Westen te afhankelijk van Russische energie', *De Telegraaf* (19-08-2008).
- 'Schuivende grootmachten', *De Telegraaf* (23-08-2008).
- 'Steun Rusland voor rebellen', *De Telegraaf* (26-08-2008).
- 'Tijd van Koude Vrede; Westen vreest voor uitbreiden crisis Kaukasus', *De Telegraaf* (28-08-2008).

Energiebeleid ten aanzien van Rusland

Periode: 2004-2008

- 'Rusland belangrijke, maar risicovolle handelspartner', *De Telegraaf* (27-09-2002).
- 'Houd de ogen open bij zakendoen in Rusland', *De Telegraaf* (15-11-2002).
- 'Poetin haalt fel uit naar oneerlijke EU', *De Telegraaf* (10-10-2003).
- 'Nederland nog afzijdig in sneller groeiend Rusland', *De Telegraaf* (13-10-2003).
- 'Rusland: slapende hond allang wakker', *De Telegraaf* (31-12-2003).
- 'Akkoord tussen Rusland en EU', *De Telegraaf* (28-04-2004).
- 'Rusland staakt vlees- en zuivelimport Europa' *De Telegraaf* (03-06-2004).
- 'Proces olietycoon bepaalt beeld Rusland in het westen', *De Telegraaf* (17-06-2004).
- 'Maakbaar', *De Telegraaf* (19-07-2004).
- 'Joodse terugkeer naar Rusland', *De Telegraaf* (12-08-2004).
- 'Kapitaalvlucht Rusland maakt belegger nerveus', *De Telegraaf* (16-09-2004).
- 'Ruskyi Avos', *De Telegraaf* (03-12-2004).
- 'Rusland groot probleem voor de tuinbouwsector', *De Telegraaf* (13-01-2005).
- 'EU en Rusland iets nader tot elkaar', *De Telegraaf* (11-05-2005).
- 'OESO hekelt Moskou', *De Telegraaf* (21-06-2005).
- 'Chordokovski in kooi was slecht voor imago', *De Telegraaf* (11-07-2005).
- 'Corruptie bedreigt stabiliteit Rusland', *De Telegraaf* (04-08-2005).
- 'Extreem dure olie drijft Nederland in handen Rusland', *De Telegraaf* (21-09-2005).
- 'Nederland niet geschaad door Russische gasruzie', *De Telegraaf* (04-01-2006).
- 'EU probeert machtige buur Rusland te paaien' *De Telegraaf* (04-07-2006).
- 'Energie-investering in Rusland blijft ver weg', *De Telegraaf* (18-07-2006).
- 'Namaak kleurt straatbeeld Rusland', *De Telegraaf* (07-08-2006).
- 'Bot steunt Shell in olie-rel', *De Telegraaf* (21-09-2006).
- 'Poetin-regime onbetrouwbaar', *De Telegraaf* (13-12-2006).
- 'Gasheffing Wit-Rusland', *De Telegraaf* (05-01-2007).
- 'Betrouwbaar', *De Telegraaf* (09-01-2007).
- 'Barroso en Merkel zijn woedend om oliecrisis', *De Telegraaf* (10-06-2007).
- 'Etnische zuivering markten in Rusland', *De Telegraaf* (23-01-2007).
- 'Poetin dreigt toch met gaskartel', *De Telegraaf* (02-02-2007).

- 'Als je in Rusland iets goed doet, dan is 't ook meteen groot', *De Telegraaf* (17-02-2007).
- 'Weer vleesrel met Rusland', *De Telegraaf* (03-03-2007).
- 'Nieuwe Koude Oorlog', *De Telegraaf* (18-05-2007).
- 'Rusland stijgt in aanzien', *De Telegraaf* (12-06-2007).
- 'Shell gaat samenwerken met Russische Rosneft', *De Telegraaf* (11-07-2007).
- 'Opnieuw gasrel tussen Wit-Rusland en Russen', *De Telegraaf* (02-08-2007).
- 'Oekraïne zonder Russisch gas', *De Telegraaf* (02-10-2007).
- 'Kremlin zet privésector steeds meer onder druk', *De Telegraaf* (05-10-2007).
- 'Warm onthaal in ijzig Moskou; Vriendschappelijk onderhoud Poetin en Balkenende', *De Telegraaf* (07-11-2007).
- 'Hollandse zakentop in ban van Jamal-gasveld; in kielzog premier te gast bij Poetin', *De Telegraaf* (07-11-2007).
- 'Volkswagen opent fabriek in opbloeiende Russische markt', *De Telegraaf* (29-11-2007).
- 'Rusland is terug als leidende natie', *De Telegraaf* (23-06-2008).
- 'Russen halen Duitsers in', *De Telegraaf* (10-07-2008).
- 'Kapitaal ontvlucht Rusland', *De Telegraaf* (23-08-2008).
- 'Gas met een luchtje; top Oost-Duitse Stasi op loonlijst Russische Gazprom', *De Telegraaf* (26-08-2008).
- 'Deal Pieper en Poetin', *De Telegraaf* (23-09-2008).
- 'Russische beren op de weg', *De Telegraaf* (05-10-2008).

Geopolitieke verschuiving naar het oosten

Raketschild

Periode: 2004-2008

- 'Rusland sleutelt aan unieke kernraket', *De Telegraaf* (18-11-2004).
- 'Rusland woedend om raketschild', *De Telegraaf* (21-02-2007).
- 'Vrede door kracht moet motto blijven', *De Telegraaf* (24-02-2007).
- 'Ferre taal Nederland', *De Telegraaf* (15-12-2007).
- 'Geen nieuwe Koude Oorlog', *De Telegraaf* (16-05-2007).
- 'Onenigheid raketschild, top Poetin Rice in Moskou', *De Telegraaf* (18-05-2007).
- 'Nieuwe Koude Oorlog', *De Telegraaf* (18-05-2007).
- 'Moskou tart Amerika', *De Telegraaf* (30-05-2007).
- 'Europa in vuurlinie; Rusland dreigt zijn raketten op Europa te richten', *De Telegraaf* (05-06-2007).
- 'Samen één raketschild', *De Telegraaf* (08-06-2008).
- 'Russen moeten meedoen met raketschild', *De Telegraaf* (12-06-2007).
- 'Rusland steigert over relatie met Westen', *De Telegraaf* (26-08-2007).
- 'Bush en Poetin nog altijd verdeeld over raketschild', *De Telegraaf* (03-07-2007).
- 'Raketschild nog steeds splijtzwam', *De Telegraaf* (13-10-2007).
- 'Ferre taal', *De Telegraaf* (19-10-2007).
- 'Poetin kraakt aanpak VS', *De Telegraaf* (27-10-2007).

Kosovo

Periode: 2007-2008

- 'Serviërs weten het ook: Kosovo onafhankelijk', *De Telegraaf* (22-01-2007).
- 'Bot botst in EU', *De Telegraaf* (13-02-2007).
- 'Westen dient Moskou serieus te nemen', *De Telegraaf* (23-03-2007).
- 'Hoge woord Kosovo is er uit', *De Telegraaf* (27-03-2007).
- 'EU paait Belgrado', *De Telegraaf* (02-04-2007).
- 'Terug op het wereldtoneel', *De Telegraaf* (28-05-2007).
- 'Zelfbewust Rusland heeft lak aan VS', *De Telegraaf* (03-07-2007).
- 'Kosovo splijtzwaam; NAVO en Rusland lijnrecht tegenover elkaar', *De Telegraaf* (08-12-2007).
- 'Kosovo test daadkracht Brussel', *De Telegraaf* (09-12-2007).
- 'Ferme taal Nederland', *De Telegraaf* (15-12-2007).
- 'EU staat voor politieke test', *De Telegraaf* (16-02-2008).
- 'Rusland furieus', *De Telegraaf* (18-02-2008).
- 'Verdeeld', *De Telegraaf* (18-02-2008).
- 'Een crisis van Europese makelij', *De Telegraaf* (23-02-2008).
- 'Marmeren Verhagen onder druk', *De Telegraaf* (30-03-2008).

NAVO-uitbreiding

Periode: 2007-2008

- 'Koude oorlog herleeft; Minister Rusland haalt hard uit naar NAVO', *De Telegraaf* (24-01-2008).
- 'Poetin haalt weer fel uit naar het Westen', *De Telegraaf* (09-02-2008).
- 'Bevolking Oekraïne wijst NAVO-flirt af', *De Telegraaf* (26-03-2008).
- 'Spanning voor NAVO-top', *De Telegraaf* (01-04-2008).
- 'Vertraagde uitbreiding', *De Telegraaf* (04-04-2008).
- 'Poetin waarschuwt: ondanks obstakels 'vriendjes met NAVO'', *De Telegraaf* (05-04-2008).
- 'Georgië luidt noodklok', *De Telegraaf* (19-04-2008).

Secundaire bronnen

Aldrich, John, e.a., 'Foreign policy and the electoral connection', *Annual Review of Political Science* vol. 9 (2006) 477-502.

Allison, Roy, 'Russia resurgent? Moscow's campaign to 'coerce Georgia to peace'', *International Affairs* vol. 84 (2008) nr. 6, 1145-1171.

Anghel, Suzana, e.a., 'National parliamentary oversight of ESDP missions', in: Dirk Peters, Wolfgang Wagner en Nicole Deitelhoff (eds.), *The parliamentary control of European security policy* (Oslo 2008) 51-76.

Antonenko, Oksana, en Bastian Giegerich, 'Reboosting NATO-Russia relations', *Survival* vol. 51 (2009) nr. 2, 13-21.

Balzer, Harley, 'The Putin thesis and Russian energy policy', *Post-Soviet Affairs* vol. 21 (2005) 210-225.

Barbulescu, Horia, 'Identity and interests in European integration theory: The institutionalization of the CFSP', *Proceedings of the Challenges of the Knowledge Society Conference* (2011) 1695-1710.

Barnett, Michael, 'Social constructivism', in: John Baylis, Steve Smith en Patricia Owens (red.), *The globalization of world politics* (Oxford 2014) 155-168.

Baum, Matthew, en Philip Potter, 'The relations between mass media, public opinion, and foreign policy: towards a theoretical synthesis', *Annual Review of Political Science* vol. 11 (2008) 39-65.

Blockmans, Steven, 'EU-Russia relations through the prism of the European Neighbourhood and Partnership instrument', *European foreign affairs review* vol. 13 (2008) 167-187.

Bono, Giovanna, 'Parliamentary oversight of EU external military operations: the roles of the British, French and Italian parliaments', in: Esther Barbé en Anna Herranz, *The role of parliaments in European foreign policy* (Barcelona 2005).

Bordachev, Timofei F., 'Odd insider' perspective. A Russian perspective', in: Charles Grant, Jeffrey Gedmin en Timofei Bordachev, *The strategic implications of the EU's crisis*, working paper European Security Forum nr. 21 (2006).

Born, Hans, en Heiner Hänggi (red.), *The 'double democratic deficit': parliamentary accountability and the use of force under international auspices* (Londen 2004).

Caldioli, Giovanni, 'Belarus-Russia energy disputes – political and economic comparative analysis', *PECOB's energy policy studies* (2012).

Cameron, Fraser, 'The Nord Stream gas pipeline project and its strategic implications', *Civil liberties, justice and home affairs* PE 393.274 (2007).

Campbell, David, *Writing security: United States foreign policy and the politics of identity* (Minneapolis, 1992).

Casier, Tom, 'Belgium, Luxembourg and the Netherlands', in: Maxine David, Jackie Gower en Hiski Haukkala (red.), *National perspectives on Russia: European foreign policy in the making?* (Londen, New York 2013), 118-131.

Cheterian, Vicken, 'The august war in Georgia: from ethnic conflict to border wars', *Central Asian Survey* vol. 28 (2009) nr. 2, 155-170.

Ciceo, Georgiana, 'The Common Foreign and Security Policy and the inexhaustible quest for its institutional consistency', *Studia Universitatis Babeş-Bolyai - Studia Europaea* vol. 57 (2012) nr. 1, 37-54.

Coker, Christopher, 'The ESDP: A threat to the transatlantic alliance?', in Thomas L. Ilgen (ed.), *Hard power, soft power and the future of transatlantic relations* (Aldershot, Burlington, 2006).

Cooper, Robert, 'Hard power, soft power and the goals of diplomacy', in David Held en Mathias Koenig-Archibugi (eds.), *American power in the 21st century* (Cambridge, Malden, 2004).

Corduneanu, Ligia, 'CFSP – Vacillating between supranationalism and intergovernmentalism?', *CES Working Papers* vol. 6 (2014) nr. 1, 55-61.

Coyle, Philip, en Victoria Samson, 'Missile defense malfunction: why the proposed U.S. missile defenses in Europe will not work', *Ethics and International Affairs* vol. 22 (2008) nr. 1, 3-23.

Delcour, Laure, en Kataryna Wolczuk, 'Spoiler of facilitator of democracy? Russia's role in Georgia and Ukraine', *Democratization* vol. 22 (2015) nr. 3, 459-478.

Donaldson, Robert H., 'The role NATO enlargement in the Ukraine crisis', *The Soviet and post-Soviet Review* vol. 44 (2017) nr. 1, 32-52.

Doty, Roxanne Lynn, 'Foreign policy as social construction: a post-positivist analysis of U.S. counterinsurgency policy in the Philippines', *International Studies Quarterly* vol. 37 (1993) nr. 3, 297-320.

Doyle, Michael, 'Kant, liberal legacies, and foreign affairs', *Philosophy & Public Affairs* vol. 12 (1983) nr. 3, 205-235.

Doyle, Michael, 'Liberalism and world politics', *The American Political Science Review* vol. 80 (1986) 1151-1169.

Dusseault, David, 'Europe's triple by-pass. The prognosis for Nord Stream, South Stream and Nabucco', *Asia Europe Journal* vol. 8 (2010) nr. 3, 379-398.

Feklyunina, Valentina, 'Battle for perceptions: projecting Russia in the West', *Europe-Asia Studies* vol. 60 (2008) nr. 4, 605-629.

Ferreira-Pereira, Laura, en A.J.R. Groom, "'Mutual solidarity' within the EU Common Foreign and Security Policy: What is the name of the game?", *International Politics* vol. 47 (2010) nr. 6, 596-616.

Filippov, Mikhail, 'Diversionary Role of the Georgia–Russia Conflict: International Constraints and Domestic Appeal', *Europe-Asia studies* 61 (2009) nr. 10, 1825-1847.

Freire, Maria Raquel, en Licinia Simão, 'The EU's security actorness: the case of EUMM in Georgia', *European security* vol. 22 (2013) 464-477.

Goetschel, Laurent, 'The foreign and security policy interests of small states in today's Europe', in: Laurent Goetschel (ed.), *Small states inside and outside the European Union: interests and policies* (Boston etc. 1998) 13-31.

Grinsven, Peter van, Mendeltje van Keulen, en Jan Rood, *Over verkiezingen, politisering en het Nederlands Europabeleid*, (Den Haag, 2006).

Gross, Eva, *The Europeanization of foreign policy* (Londen 2009).

Haas, Marcel de, 'NATO-Russia relations after de Georgian conflict', *Atlantisch Perspectief* (2009) nr. 7.

Hall, Rodney Bruce, 'Book review: Security, identity and interests: A sociology of international relations by Bill McSweeney', *American Political Science Review* vol 94 (2000) 996-997.

Hafner, Manfred, 'Russian strategy on infrastructure and gas flows to Europe', *Polinares Working paper* nr. 73 (2012) 1-43.

Haukkala, Hiski, 'From cooperative to contested Europe? The conflict in Ukraine as a culmination of a long-term crisis in EU-Russia relations', *Journal of Contemporary European Studies* vol. 23 (2015) nr. 1, 25-40.

Haukkala, Hiski, 'Russian reactions to the European Neighbourhood Policy', *Problems of post-Communism* vol. 55 (2008) nr. 5, 40-48.

Haukkala, Hiski, 'The making of the European Union's common strategy on Russia', *UPI working papers* nr. 28 (2000).

Hill, Christopher, *The changing politics of foreign policy* (Basingstoke 2003).

Holsti, Ole, *Public opinion and American foreign policy* (Ann Arbor 2004).

Holsti, Ole R., 'Public opinion and foreign policy: Challenges to the Almond-Lippmann Consensus', *International Studies Quarterly* vol. 36 (1992) nr. 4, 439-466.

Hooghe, Liesbeth, en Gary Marks, 'A postfunctionalist theory of European integration: from permissive consensus to constraining dissensus', *British Journal of Political Science* vol. 39 (2009) nr. 1, 1-23.

Hopf, Ted, 'The promise of constructivism in international relations theory', *International Security* vol. 23 (1998) 171-200.

Howorth, Jolyon, en John T.S. Keeler, 'The EU, NATO and the quest for European autonomy', in Jolyon Howorth and John T.S. Keeler (eds.), *Defending Europe: The EU, NATO and the quest for European autonomy* (New York, Basingstoke, 2003).

Hurrelmann, Achim, 'European democracy, the 'permissive consensus' and the collapse of the constitution', *European Law Journal* vol. 13 (2007) nr. 3, 343-359.

Ilgen, Thomas L., 'The Atlantic alliance and the integration of Europe', in: Thomas L. Ilgen (ed.), *Hard power, soft power and the future of the transatlantic relations* (Aldershot, Burlington, 2006) 9-24.

Joachim, Jutta, en Matthias Dembinski, 'A contradiction in terms? NGO's, democracy and European foreign and security policy', *Journal of European Public Policy* vol. 18 (2011) 1151-1168.

Johnson, Corey, en Matthew Derrick, 'A splintered heartland: Russia, Europe, and the geopolitics of networked energy infrastructure', *Geopolitics* vol. 17 (2012) nr. 3, 482-501.

Kagan, Robert, 'Power and weakness', *Policy Review* vol. 113 (2002) 3-26.

Kempe, Iris, 'Beyond bilateralism: Adjusting EU-Russian relations', Bertelsmann Group for Policy Research, nr. 12 (2007).

Layne, Christopher, 'Kant of cant: The myth of the democratic peace', *International Security* vol. 19 (1994) nr. 2, 5-49.

Leal-Arcas, Rafael, 'The EU and Russia as energy trading partners: friends of foes?', *European foreign affairs review* vol. 14 (2009) 337-366.

Leonard, Mark, en Nicu Popescu, 'A power audit of EU-Russian relations', European council on foreign relations, november 2007.

Koenig-Archibugi, Mathias, 'The democratic deficit of EU foreign and security policy', *The International Spectator* vol. 37 (2002) nr. 4, 61-73.

Larsen, Henrik, 'Discourse analysis in the study of European foreign policy', in: Ben Tonra en Thomas Christiansen (red.), *Rethinking European Union foreign policy* (Manchester, 2004) 62-80.

Lord, Christopher, 'The political theory and practice of parliamentary participation in the Common Foreign and Security Policy', *Journal of European Public Policy*, vol 18 (2011) nr. 8, 1133-1150.

Mankoff, Jeffrey, 'The politics of U.S. missile defense cooperation with Europe and Russia', *International Affairs* vol. 88 (2012) nr. 2, 329-347.

Marsh, Steve, 'EU-Russia security relations and the survey of Russian Federation foreign policy: one year on', *European security* vol. 17 (2008) 185-208.

McSweeney, Bill, 'Buzan and the Copenhagen School', *Review of International Studies* vol. 22 (1996) nr.1, 81-93.

Mearsheimer, John J., 'Why the Ukraine crisis is the West's fault: the liberal delusions that provoked Putin', *Foreign Affairs* vol. 77 (2014) nr. 5, 77-89.

Menon, Arnand, 'From crisis to catharsis: ESDP after Iraq', *International affairs* vol. 80 (2004) 631-648.

Mitzen, Jennifer, 'Ontological security in world politics: State identity and the security dilemma', *European Journal of International Relations* vol. 12 (2006) 341-370.

Monaghan, Andrew, en Lucia Montanaro-Jankovski, 'EU-Russia energy relations: the need for active engagement', European Policy Centre issue paper nr. 45 (2006).

Morgenthau, Hans, *Politics among nations* (New York 1978).

Moshes, Arkady, 'EU-Russia relations: unfortunate continuity', *European Issues* 129 (2009).

Moumoutzis, Kyriakos, 'Still fashionable yet useless? Addressing problems with research on the europeanization of foreign policy', *Journal of Common Market Studies* vol. 49 (2011) nr. 3, 607-629.

Neumann, Iver B., 'Russia Europe, 1991-2016: inferiority to superiority', *International Affairs* vol. 92 (2016) nr. 6, 1381-1399.

Neumann, Iver B., *Uses of the other: the 'East' in European identity formation* (Minneapolis 1998).

Nitoiu, Cristian, 'EU-Russia relations: between conflict and cooperation', *International Politics* vol. 51 (2014) nr. 2, 234-253.

Nye, Joseph S., *Soft power: the means to succes in world politics* (New York, 2004).

Ojanen, Hanna, 'The EU and NATO: Two competing models for a common defense policy', *Journal of common market studies* vol. 44 (2006) nr. 1, 57-76.

Orenstein, Mitchell, en Daniel Kelemen, 'Trojan Horses in EU foreign policy', *Journal of Common Market Studies* vol. 55 (2017) nr. 1, 87-102.

Owen, John, 'How liberalism produces democratic peace', *International Security* vol. 19 (1994) nr. 2, 87-125.

Parmentier, Florent, 'Normative power, EU preferences and Russia. Lessons from the Russo-Georgian War', *European Political Economy Review* vol. 9 (2009) 49-61.

Riddervold, Marianne, '(Not) in the hands of the member states: how the European Commission influences EU security and defence policies', *Journal of Common Market Studies* vol. 54 (2016) nr. 2, 353-369.

Rosato, Sebastian, 'The flawed logic of democratic peace theory', *The American Political Science Review* vol. 97 (2003) 585-602.

Ruggie, John, 'What makes the world hang together? Neo-utilitarianism and the social constructivist challenge', *International Organization* vol. 52 (1998) 855-885.

Schmidt-Felzmann, Anke, 'All for one? EU member states and the Union's common policy towards the Russian Federation', *Journal of Contemporary European Studies* vol. 16 (2008) nr. 2, 169-187.

Sifft, Stefanie, e.a., 'Segmented europeanization: Exploring the legitimacy of the European Union from a public discourse perspective', *Journal of Common Market Studies* vol. 45 (2007) nr. 1, 127-155.

Sjursen, Helene, 'Not so intergovernmental after all? On democracy and integration in European Foreign and Security Policy', *Journal of European Public Policy* vol. 18 (2011) nr. 8, 1078-1095.

Solum Whist, Bendik, 'Nord Stream: Not just a pipeline', *Fridtjof Nansens Institut Report* 15 (2008).

Soroka, Stuart N., 'Media, public opinion, and foreign policy', *Harvard International Journal of Press/Politics* vol. 8 (2003) nr. 1, 27-48.

Toje, Asle, 'The consensus-expectations gap: explaining Europe's ineffective foreign policy', *Security Dialogue* vol. 39 (2008) nr. 1, 121-141.

Toje, Asle, 'The EU, NATO and European defense – A slow train coming', *European Union institute for security studies*, occasional paper 74 (december 2008).

Tonra, Ben, 'Democratic foundations of EU foreign policy: narratives and the myth of EU exceptionalism', *Journal of European public policy* vol. 18 (2011) 1190-1207.

Tonra, Ben, *The Europeanisation of national foreign policy: Dutch, Danish and Irish foreign policy in the European Union*. (Aldershot 2001).

Treib, Oliver, 'The voter says no, but nobody listens; causes and consequences of the Eurosceptic vote in the 2014 European elections', *Journal of European Public Policy* vol. 21 (2014) nr. 10 1541-1554.

Trenin, Dmitri, 'Russia leaves the West', *Foreign Affairs* vol. 85 (2006) nr. 4, 87-96.

Tsygankov, Andrei P., en Matthew Tarver-Wahlquist, 'Duelling Honors: Power, Identity and the Russia-Georgia Divide', *Foreign Policy Analysis* vol. 5 (2009) nr. 4, 307-326.

Ullman, Richard, 'Redefining security', *International Security* vol. 8 (1983) nr. 1, 129-153.

Umland, Andreas, 'Russia's new 'special path' after the Orange Revolution', *Russian Politics and Law* vol. 50 (2012) nr. 6, 19-40.

Wagner, Wolfgang, 'De rol van nationale parlementen in het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid (GBVB) van de EU', *Internationale Spectator* vol. 69 (2015) nr. 8, item 13 van 19.

Waltz, Kenneth, *Foreign policy and democratic politics* (Boston 1967).

Wagnsson, Charlotte, 'Divided power Europe: normative divergences amongst the 'big three'', *Journal of European Public Policy* vol. 17 (2010) nr. 8, 1089-1105.

Welch, Deborah, en Alexei Shevchenko, 'Russia says no: Power, status and emotion in foreign policy', *Communist and post-Communist studies* vol. 47 (2014) nr. 3, 269-279.

Wendt, Alexander, 'Collective identity formation and the international state', *The American Political Science Review* vol. 88 (1994) 384-396.

Whitman, Richard, en Stefan Wolff, 'The EU as a conflict manager? The case of Georgia and its implications', *International Affairs* vol. 86 (2010) nr. 1, 87-107.

Wivel, Anders, 'The security challenge of small EU member states: interests, identity and the development of the EU as a security actor', *Journal of Common Market Studies* vol. 43 (2005) nr. 2, 393-412.

Wolff, Andrew T., 'The future of NATO enlargement after the Ukraine crisis', *International Affairs* vol. 91 (2015) nr.5, 1103-1121.

Wong, Reuben, en Christopher Hill (red.), *National and European foreign policy: towards europeanization* (Abingdon 2011).

Wouters, Jan, en Frederik Naert, 'Het Veiligheids- en Defensiebeleid van de EU en NAVO's Europese Veiligheids- en Defensie-identiteit: eigenheid en complementariteit', *Instituut voor internationaal recht*, working paper nr. 23 (2002).